

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

GOTTLAND

BAND I. HÄFT. I.
LUMMELUNDA TING
(UTOM TINGSTÄDE)
BEARBETAT AV
J. ROOSVAL

KYRKOR
I
LUMMELUNDA TING

(UTOM TINGSTÄDE KYRKA)

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

BEARBETAT AV

JOHNNY ROOSVAL

MED STÖD AV KUNGL. VITT.
HIST. OCH ANT. AKADEMIEN
UTGIVET AV S. CURMAN
OCH J. ROOSVAL

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

PAPPER FRÅN LESSEBO

STOCKHOLM 1914

KUNGL. HOFBOKTRYCKERIET IDUNS TRYCKERI-A.-B.

[131689]

FÖRORD TILL SVERIGES KYRKOR, GOTTLAND.

Inventariseringen av Gottlands rika kyrkliga konst är på visst sätt mycket underlättad genom undersökningar, som redan förut anställts på ön och varigenom denna i högre grad än någon annan svensk provins kan sägas vara konsthistoriskt kartlagd. Det är huvudsakligen den medeltida arkitekturen och skulpturen, som varit föremål för den antydda forskningen, genom arbeten av Brunius, Ekhoff, Hans Hildebrand, Roosval, af Ugglas m. fl., vilka i respektive litteraturförteckningar komma att citeras. Emellertid ha icke ens dessa områden på långt när hunnit bli fullständigt belysta. Det återstår mycket material att framleta och ännu mycket ordnande och sammanställande, innan Gottlands medeltida kyrkliga byggnader och deras i sten huggna utsmyckningar bli fullt historiskt förklarade. Det medeltida måleriets historieskrivning är ännu ej begynt, över friskulpturen väntas visserligen ett större arbete utredande huvudpartiet av det medeltida helgonsnideriets historia; men bildkonsten efter medeltidens slut är obearbetad, alla andra områden för kyrklig konst att förtiga.

Alltså bliva inventariseringens mödor, när allt kommer omkring, knappast lättare här än annorstädes.

En stor praktisk svårighet har beretts av ekonomien. Inga gåvomedel ha existerat för begynnandet av arbetet förutom de 171,25 kr. som inkommo genom undertecknads föreläsningar till förmån för företaget. Dessa ha använts till bestridande av en del av fotograferingsomkostnaderna, men gingo också helt och hållet åt för detta ändamål. Det var alltså en synnerligen välkommen hjälp för arbetet, då konstnären John Österlund, känd för sitt intresse för det pittoreska Visby, erbjöd sig att som gåva till företaget uppmäta de tre kyrkor, som avsågos för publicering i 1:a häftet. Honom tillkommer den hjärtligaste tack från utgivarne. Då undersökningsarbetet utförts av en av verkets utgivare, behövde icke heller för denna del någon utgiftspost förekomma; frivillig hjälp har dessutom lämnats av fil. kand. Henning Uddin, som skrivit vissa delar av Stenkyrkobeskrivningen. Till honom uttrycka utgivarne härmed sin tacksamhet.

Det behöver knappast sägas att Gottlands inventarisering hädanefter icke kan baseras på det frivilliga arbetet. För ett kraftigt fortförande av verket fordras att för ändamålet, särskilt genom erfarenhet och kunskap, lämpliga krafter kunna i tillräcklig tidsutsträckning genom tillfredsställande arvoden ställas till förfogande. Utgivarne hoppas att Gottlands underbart rika kyrkokonst skall äga tillräckligt många beundrare, som vilja offra en penning för detta arbete, avsett att förteckna öns kyrkligt konstnärliga rike- dom och därigenom för all framtid försvåra möjligheterna till dess fördärvande och underlätta möjligheterna till dess njutande.¹

För Gottlandsinventariets utgivande är följande ordning planerad. Utgivandet sker, om vi undantaga Visby kyrkor, i häften omfattande högst 5 kyrkor; 3—4 dylika häften få löpande paginering och sammanföras till band med särskilt register. Denna indelning är gjord med hänsyn till häftens och bands händighet och lämpliga bokhandelspris. Häftena torde nämligen härigenom få ungefär samma omfång, som det för fastländska landskap (med vissa undantag) efter häradsindelningen uppgjorda utgivningssystemet.

Som norm för vilka kyrkor, som borde sammanfattas i häften

¹ Sedan detta skrevs har riksdagen beviljat ett anslag för verket Sveriges Kyrkor om 10,000 kr. för år 1914. Utgivarne måste med tacksamhet erkänna, att arbetet härigenom blivit på det kraftigaste understött. För att inventariseringen skall fortgå med önskvärd raskhet, är det emellertid i ansökningen om statsanslaget uppsatt som ett önskemål, att även från annat håll avsevärda bidrag skola lämnas till omkostnaderna för inventariseringen. Från flera håll har dylik hjälp också redan lämnats såsom — utom från de i vidlagda prospekt nämnda — en gåva av A. Zorn om 1,000 kr., av Fru Friherrinnan Louise Falkenberg f. Ekman 1,000 kr. Med hjälp ur dessa medel, som emellertid icke äro avsedda endast för Gottland, har öns inventarisering t. v. kunnat fortsättas, så att f. n. ytterligare 5 kyrkor föreligga i det närmaste bearbetade.

Omedelbart innan detta ark lägges i press, ingår ett meddelande om, att ett bidrag av 300 kr. genom Landshövding G. W. Roos och Major Ernst Hellgren i Visby blivit insamlat till understödande av inventariseringsarbetet på Gottland. Bidragsgivare äro följande på Gottland bosatta personer: Landshövding G. W. Roos (25 kr.), biskop K. H. Gez. von Schéele (15 kr.), grosshandlare Carl Degerman (100 kr.), apotekare Wilh. Lindström (25 kr.), grosshandlare Hj. Klint (10 kr.), överstelöjtnant C. Bolin (10 kr.), rådmän K. P. Lundblad (10 kr.), rektor R. Steffen (10 kr.), konsul Carl E. Ekman (10 kr.), vicekonsul C. G. Björkander (10 kr.), grosshandlare J. O. Pettersson (10 kr.), disponent A. de Jounge (10 kr.), grosshandlare C. J. Kolmodin (10 kr.), fotograf N. J. A. Lagergren (10 kr.), direktör H. Wiman (10 kr.), stadsfiskal W. Remén (10 kr.), kommissarie Th. Holmqvist (5 kr.), regementsläkare K. Bolin (10 kr.). För detta vackra bevis på intresse för arbetet uttrycka utgivarne sin varma tacksamhet.

och band, har öns gamla tings- och settings-indelning befunnits lämplig.

Ett ting på Gottland innefattar i regel 4 till 5 socknar, i ett par fall 6 till 8. Tre eller fyra ting sammanfattas till en setting och hela ön består, som namnet angiver, av 6 settingar (2 i varje treding). Vad landskyrkorna beträffar skall Gottlands inventarisering alltså utkomma i 6 band, vardera om 3 å 4 häften, vardera häftet om 4 å 5 kyrkor. Stundom kommer dock även ett ting att uppdelas på flera häften, såsom i det nu föreliggande Lummelunda ting, där Tingstäde kyrka skall bilda ett häfte för sig.

För tingsindelningen är i regel den sista jordeboken (av 1871) följd. Då denna i vissa fall avviker från den äldre tingsindelningen, komma möjligen avvikelser att ske, vilka då särskilt skola anmärkas och motiveras. Settingsindelningen, som sedan 1645 saknat administrativ betydelse, är citerad ur Snöbohm, Gottlands land och folk, 2:a uppl., sid. 39, vari den intresserade finner nödiga uppgifter om dessa äldre indelningars betydelse och deras avvikande redaktioner. Vi sakna tydligtvis all anledning att kritiskt ingå på dessa frågor. Indelningen har för oss den betydelsen, att undersökningsområdet uppdelas i lämpliga delar, som även ur utgivningssynpunkt ha önskvärt omfång, och att dessa områdens gränser i allmänhet taget synas motsvara gamla kulturella gränser.¹

Banden eller »settingarna» komma i regel att numreras i ordning från norr till söder och, i den mån detta är praktiskt utförbart, komma också häften och band att utgivas i nummerordning. I ett sjunde band publiceras Visby kyrkor, öns kloster, en sammanfattning av hela verkets historiska resultat och ett generalregister.

STOCKHOLM I MARS 1913.

SIGURD CURMAN.

JOHNNY ROOSVAL.

¹ Här må anföras några källor som rådfrågats ang. tingsindelningen, utom Snöbohms ovannämnda bok: Berättelse om Gotland, uppsatt vid jordransakningen 1654 av Kammarrevisorn GUSTAF BERG, tryckt i HANDLINGAR RÖRANDE SKANDINAVIENS HISTORIA XXIX, sid. 380, Sthlm 1848. Den där angivna indelningen överensstämmer, enl. meddelande av fil. kand. E. Wennberg, med jordeböckerna av 1646, 47, 48 i Kammararkivet. — NICOLAI HELDUADERI Tredje bog — — — Köpenhamn 1624, s. 288, innehåller en förteckning över kyrkorna på Gottland, fördelade på 18 ting med delvis avvikande tingsgränser, särskilt i norra tredingen. — Jfr även de gottländska 1600- och 1700-tals kartorna i Lantmäteriarkivet i Stockholm, vilka i det stora hela överensstämmer med indelningen i jordeböckerna. Den nyaste karta, som anger tingsindelningen, är den av G. G. Hermelin 1805 utgivna, författad av C. Hällström.

FÖRKORTNINGAR

använda i detta häfte.

AMBROSIANI = Ambrosiani, Sune, Gotländska Kyrkoinventarier, Sthlm 1912.

ANT. TIDSKR. = Antikvarisk Tidskrift för Sverige utg. av Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm 1864—1913.

A. T. A. = Antikvariskt-topografiska arkivet, omfattande en avbildnings- och en skriftsamling; förvaras i Statens Historiska Museum.

BRUNIUS = Brunius, Gotlands Konsthistoria I—III, Lund 1864—66.

FORTEGNELSE = En viktig Fortegnelse offuer huis Beholdning som findes i alle Kiercher paa Gulland, Med theris brist feldigheder, opretted 1637 aff Hans Nielssen Strelow. Ms i Rigsarkivet Köpenhamn.

G. A. = Tidningen Gottlands Allehanda, Visby.

GOTL. KYRKOR = Gotländska kyrkor i ord och bild, utg. av Gotlänningens redaktion (biträdd av O. Wennersten) Visby 1897 ff.

HILFELINGS JOURNAL 1800 = Journal hållen under en resa till Gotland år 1800 på Vålborne . . . P. Thams bekostnad av C. G. G. Hilfelings, text och atlas. Ms i K. B.

HILFELINGS REISE = koncept till ovanstående, under titeln Hilfelings antikvariske Reise paa Gulland og Öland 1790—1801 förvarad i Kgl. Bibl. Köpenhamn, ss. nr 409 i Ny Kgl. Saml.

KIRKEREKNSKABER = Gulland, Kirkeregnskaber for aaren 1614, 1624—25, 1630—31, 1633—35, 1636—37, 1639—41; Rigsarkivet, Köpenhamn. Upptager i allmänhet endast slutsummor för hela års inkomster och utgifter, i undantagsfall någon specifikation.

K. B. = Kgl. Biblioteket i Stockholm.

LEMKE = O. W. Lemke, Visby stifts herdaminne, Örebro 1868.

LINDSTRÖM = Lindström, G., Anteckningar om Gotlands Medeltid, I, II, Sthlm 1892, 95.

MBL = Kgl. Vitterhets Historie- och Antikvitetsakademiens månadsblad, Sthlm 1872—1905.

Ms = manuskript.

PROT. = vederbörande kyrkas stämmoprotokoll.

- P. A. SÄVES BERÄTT. = Säves berättelser över sina resor på Gottland 1850—56 och 1863—64 i original (inbundna) i V. H. A. Akad:s Ark. och delvis i avskrift fördelade i den efter socknar ordnade skriftsamlingen i A. T. A.
- ROOSVAL KIRCHEN = Roosval, Die Kirchen Gotlands, Sthlm 1911.
- RÄK. = vederbörande kyrkas räkenskaper. Då årgången icke särskilt citeras, framgår den tydligt ur sammanhanget. Volymens arkivnummer och förvaringsort framgår av avdelningen »Kyrkans arkivalier» i inledningen till varje kyrka.
- SPEGELS INV. = Kyrkiornas Inventarium på Gothlandh såsom thet Anno 1680 in Septembri blef uti visitationen befunnet utaf Haquin Spegel. (Innehåller samtliga kyrkors och prästgårdars inventarier; södertredingen visiterades 1680, medeltredingen 1681 och 82, nordertreding 1682). 1 vol. in 4:o i Visby domkapitels arkiv.
- STRELOW = Strelow, H. N:son, Chronica Guthilandorum, Köpenhamn 1633.
- U. B. = Uppsala Universitetsbibliotek.
- u. å. = utan årtal.
- WALLINS ANALECTA = Superintendenten Georg Wallins (1686—1760) samlingar till gottländsk historia m. m. under titel Analecta gotlandensia Ms i Kalmar läroverks bibliotek.
-

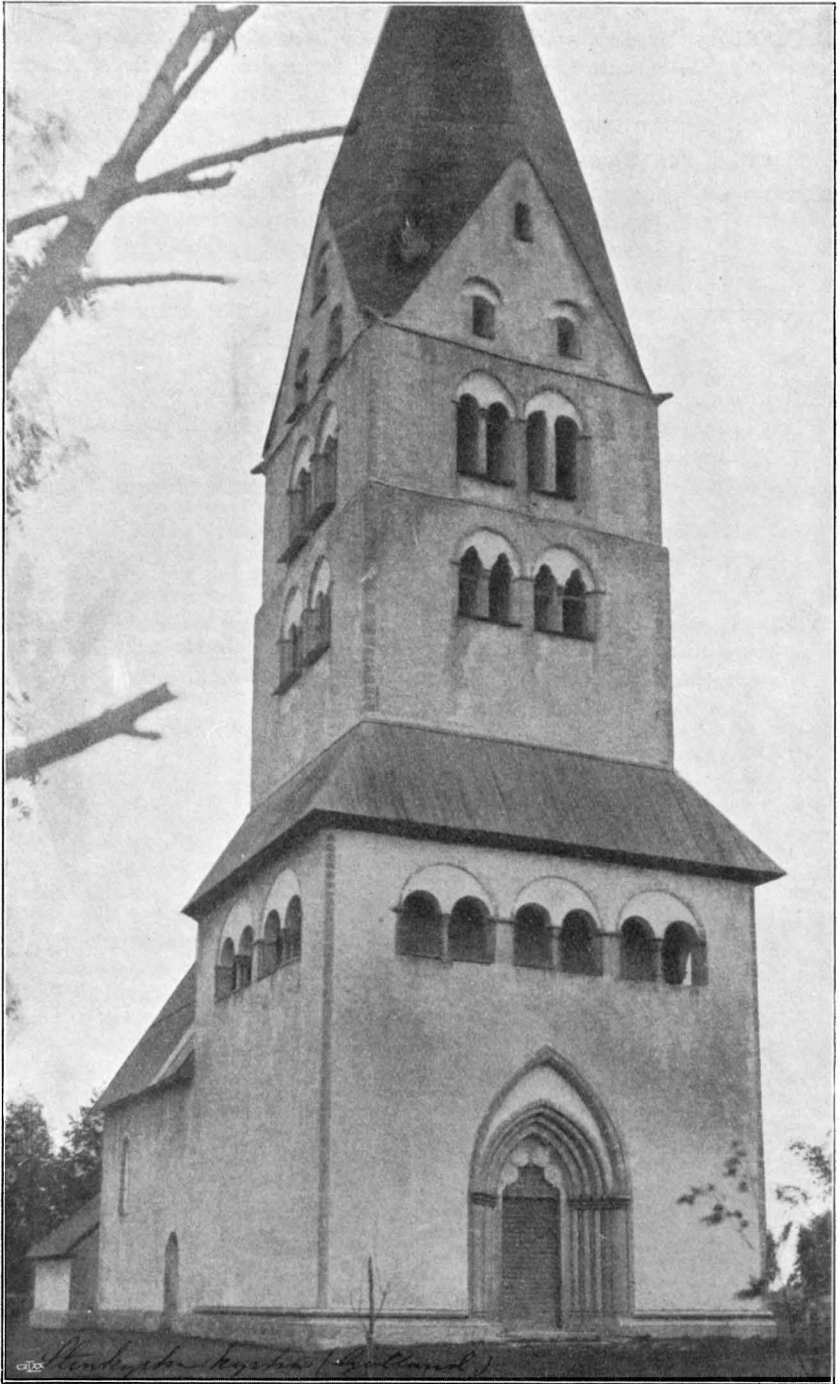

Foto. Ö. I. Å.

Fig. 1. Stenkyrka kyrka från väster.
Stenkyrka. Die Kirche von Westen.

STENKYRKA KYRKA.

GOTTLAND, GOTTLANDS LÄN, NORRA BEFALLNINGEN.

NORRA TREDINGEN, BRO SETTING, LUMMELUNDA TING.

VISBY STIFT, NORRA KONTRAKTET.

Tryckta källor: BRUNIUS II, s. 37. — GOTL. KYRKOR, s. 9, (med exteriör). — ROOSVAL KIRCHEN, s. 49, 51, 58, 67, 69, 84—86, 89, 90, 149, 161, 185, 221, 223; pl. 36, 37, 38, 99. — ROOSVAL, De gotländska landskyrkorna XII, i G. A. 12 sept. 1908. — AMBROSIANI, s. 119. — BUMPUS, FRANCIS, The cathedrals and churches of Norway, Sweden and Denmark, London, u. å. s. 249, 255. — LEMKE, s. 8. — GUTASAGAN, tryckt flerstädes t. ex. i Gutalagh ed. Schildener, Greifswald 1818, samt i Gotlandslagen, utg. af C. J. SCHLYTER = CORPUS JURIS SUEO-GOTHORUM ANTIQVI Vol. VII, Lund 1852. — NY ILL. TIDN. III, 1867, s. 44 (exteriör), 49. — ANT. TIDSKR. II, s. 365 (exteriör). — LINDGREN, GUSTAF, Ur Skissboken, i Arkitektur och dekorativ konst 1901, s. 50 (om orgelläktaren). — HILDEBRAND, HANS, Sveriges medeltid III, fig. 348 (Jacobs och Botvis gravsten). — MBL 1892, s. 89 (avb. av nyssnämnda gravsten).

Handskrivna källor och avbildningar: HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 41, 45; ATLAS, tab. 8, 9 (gravstenar, renritade). — HILFELINGS REISE, 1800, s. 36—40 (gravstenar i originalteckningar). — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 58 ff. med pennteckn. av kyrkan från sydost (med missvisande proportioner och spets- i stället för rundbågig långhusportal) och av ett å korportalens inhugget kors. — LÖFGREN, Teckningar av kyrkor, s. 2, i K. B. (avb. av exteriör 1828). — KIRKEREGNSKABER 1614, meddelar endast en utgift ang. klockan. — FORTEGNELSE meddelar endast att »Kirchen behöfver hielp». — FERDINAND BOBERG, kyrkan från norr med omgivande byggnader, akvarell, tillhör Prosten Reuser i Stenkyrka. — A. T. A.: 9 arkitekturfotografier, 1 detaljfotografi av funten, 1 akvarell av kyrkan från väster (1873) av Gellerstedt, 1 teckning av torngalleriet av G. Améen (1882), uppmätning av skeppets kolonnbas, teckningar av Säve efter gravstenar (1856), teckning av Sörling efter Jacobs gravsten; avskrift av Hilfelings och Säves hithörande ovan citerade meddelande. — Ö. I. Ä. 2 exteriörer, 1 interiör, fotografi. — SPEGELS INV. s. 167. — WALLINS ANALECTA II, 1441, avteckning av Jacobs gravsten m. m.

Kyrkans arkivalier. Uppgifter för kyrkans konsthistoria träffas i följande handlingar, vilka förvaras i ARKIVDEPÅN I VISBY: Räk. 1689—1730 (L I, 1, bundet tills. med B I), 1735—1815 (L I, 2), prot. 1785—1822 (K I); en dopbok (C 2) innehåller »Observatio» om reparationer m. m. 1774—1872; en inventarieförteckning från 1699 är införd i in- och utflyttningslängden B I, en av 1748 (över både kyrka 1—131689. Sveriges kyrkor. Gotland I.

och prästgård) är införd i C 2 (1:a sidan). — I PRÄSTGÅRDEN förvaras: Räk. 1801—1913 (2 vol. nr 52). Prot. 1828—1913 (2 vol. nr 53) samt visitationsbok 1736—1913, i vilken är införd utom inventarieförteckningar en tämligen utförlig beskrivning av kyrkan förf. av pastor loci 1830 med anledning av Kungl. Maj:ts förordn. 17 april 1828. — Kulturhistoriskt anmärkningsvärda volymer i arkivdepån: P 1, »Norra Gotlandz härads Märchebok — Anno 1720» med de olika gårdarnas kreatursmärken avritade; P 4, »Hvad sig i socknen tilldragit hafver» 1679—1761; C 2 (födelse- och dopbok) innehåller även väderleksobservationer 1748—99, en betraktelse på vers över bonden samt förteckning över dem som stått kyrkoplikt 1752—1802.

Kyrkogården.

KYRKOGÅRDS-
PORTAR.

Prästgårdens stora gulrappade stenhus med högt tegeltak och kvadratiska, mångrutiga små fönster och dess lummiga trädgård bildar med kyrkan en den vackraste helhet av detta slag på Gott-

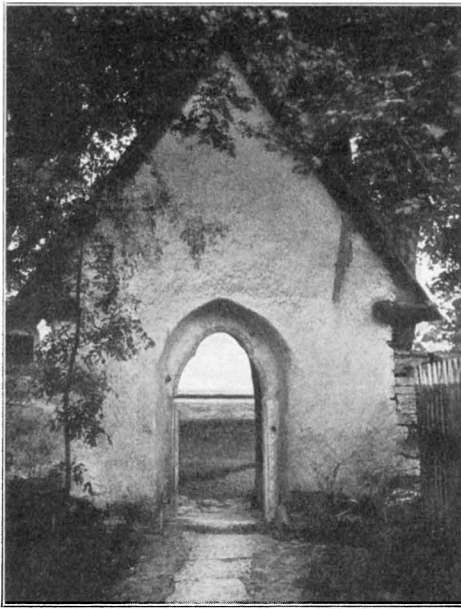

Foto. H. Uddin 1911.

Fig. 2. Stenkyrka. Norra kyrkogårdsluckan från prästgården.

Nördliches Kirchhofsportal vom Pfarrhausgarten aus gesehen. Ende des 13. Jhts.

land. (Prästgården byggdes 1797 enl. »Observatio» i dopboken C 2)¹. I trädgården leder en med stora oregelbundna kalkstensflisor belagd smal gång, en anordning från den nuvarande kyrkoherdens tid, fram mot en liten trång av tuktad, vitrappad kalksten byggd kyrkogårdsportal, (fig. 3 d, 2, 4), vars yttre dörrromfattning är huggen i trifolieform (Vidd 85 cm.). Dörrar saknas, men deras forna befintlighet markeras av järntappar. Innanför dörrromfattningen är genomgången täckt med ett spetsbågigt tunnvalv. I sidomurarna rakspetsigt betäckta sittnischer. Att döma av likar-

¹ Belysande för den *äldre* prästgårdens gammaldags skick äro följande rader ur SPÆGELS INV. för densamma: »Ett bord och säte uthi stoorstugan» — »En järnvind och krook till stoorstugskorstenen». — Här var alltså öppen spisel. I den nya byggnaden däremot talas i OBSERVATIO om »pottokakelugn i förmaket.»

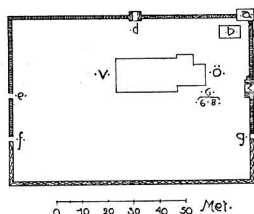
tade formers datering å kyrkoportaler (enligt ROOSVAL KIRCHEN) härstammar stigluckan från 1200-talets slut eller 1300-talet.

I östra kyrkogårdsmuren finnes en likartad, ehuru större ingång, troligen medeltida, liksom den nyssnämnda med spetsigt sadeltak av bräder (fig. 3 c, 5). Portalen är f. n. försedd med en brunmålad trägrind och har inga synliga märken efter några förutvarande dörrar, vilket man väl dock får antaga hava funnits här såsom ännu i dag i de flesta andra gottländska stigluckor. Genomgångens vidd omkr. 260 cm. I räkenskapsboken kallas ingången »Stora Likluckan» eller »Likporten» och har väl alltså i äldre tid använts vid begravningar. I flera andra gottländskyrkor är ingången med detta namn verkligen reserverad för likprocessionerna. I Stenkyrka användes den numer till huvudingång av allt kyrkfolket.

För övrigt finnes en järngrind ett stycke söder om likluckan på gränsen mellan den gamla och den nytilagda muren (fig. 3 g) och en grind av furu på västmuren (fig. 3 e), liknande den i östra portalen. (1890—91 anskaffades tre nya grindar, troligen just dessa tre.) Före 1849 fanns även en sydlig ingång, ungefär mitt emot korportalens eller något östligare. Sagda år igensattes denna kyrkolucka (prot. april 1849.)

Kyrkogårdsmuren är lagd av tuktad kalksten i oregelbundna skift utan spår av murbruk mellan stenarna. Östmuren H. c. 90 cm., B. c. 75 cm., tjockleken på stenarna i medeltal 10 cm. Norra muren (H. c. 150 cm., B. c. 70 cm.) uppvisar mellan norra portalen och den materialbod, som är belägen i själva det nordöstra murhörnet, längre och finare block än i den övriga muren, av omkring 5 cm. tjocklek. Denna olikhet häntyder på olika tillkomsttid. Visitationsprotokollet från år 1793 § 14 säger: »Efter utgången från Kyrkan togs kyrkomuren i ögonsikte och som Praesul förnam at på den sidan som vetter til Prästgården en del af Träplank var mellansatt ålades den det tilkommer at vid skeende Reparation detta ändra och i dess ställe i likhet med den öfriga muren upföra detsamma af sten».

Osäkert är ju om med »den sidan som vetter til Prästgården» avses hela den norra kyrkogårdsmuren eller endast den del därav, som ligger öster om portalen och som väl närmast kan sägas ut

Situationsplan.

Del. J. Österlund 1912.

Fig. 3. Stenkyrka.

KYRKO-
GÅRDENS
INHÄGNAD.

göra gränsen till prästgårdsområdet, i varje fall torde det väl ligga närmast till hands att antaga, att just denna mursträcka, som så märkbart skiljer sig ifrån den övriga muren, tillkommit vid en påföljande reparation. Emellertid talas det även år 1845 (prot.) om den norra murens uppförande (troligen=omläggande).

Den återstående delen av norra muren är till sin struktur mera likartad med den östra och övergår omedelbart i den västra, som långsamt sluttar ned mot södersidan, tills den (alltför låga!) nyupp-

förda mur vidtager (fig. 3: e—f—g), som uppförts vid en nyligen företagen utvidgning av kyrkogården.

I början av 1700-talet synes kyrkogårdsmuren i dess helhet ha varit ganska förfallen att döma av ett visitationsprotokoll från 30 juli år 1736, där det bl. a. säges: »Blevo socknemännen ansagde at sätta kyrkogårdsmuren uti sitt förra stånd och så laga at trodertunen (gårdesgården), som nu står blifver borttagen.» Härvid blev emellertid icke gränsen mot prästgårdsträdgården försedd

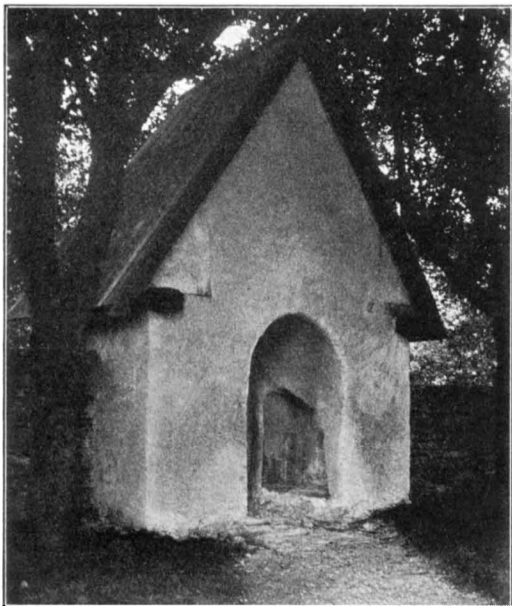

Foto. H. Uddin 1910.

Fig. 4. Stenkyrka. Norra kyrkogårdsluckan från kyrkogården.

Nördliches Kirchhofportal vom Kirchhof aus gesehen.

med stenmur. Ty år 1740 uppsattes här »ånyo» ett plank (anteckning i B I s. 2).

Den nuvarande muren tycks alltså icke ha äldre ursprung än 1700-talet; i början av sagda århundrade fanns en provisorisk gårdsgård; längre tillbaka bör väl, att döma av de båda bevarade stenportarna, en stenmur ha existerat, omslutande en mindre kyrkogård.

Stenkyrka kyrkogårdsmur har varit en givande fyndplats för de gottländska bildstenarnas beskrivara, F. Nordin och Gabriel Gustafsson, vilkas publikation motses inom de närmaste åren. Den förre konstaterade här 3 bildstenar, liggande ovanpå resp. västra, norra

BILDSTENS-
FYND I
MUREN.

och södra murarna. Ännu en från Stenkyrka socken härrörande bildsten förvaras i Gottlands Fornsal i Visby och 3 stycken i statens historiska museum. Dessa fynd tyda på ortens betydelse under tiden före och vid kristendomens införande, varom också andra uppgifter tala. Jfr sid. 21, 22.

Två bodar ligga i nordöstra kyrkogårdshörnet. Den ena är byggd av liggande bjälkar med brädfodrade knutar, vilande på 12 stenfötter; sadeltak av bräder. Numera apterad till sockenmagasin är denna bod väl det 1835—36 byggda »timmerhuset», där kyrkans bräder förvarades. Ett »timberhus» omtalas emellertid i räkenskapsboken redan vid mitten av 1700-talet.

Den mindre boden, nu skjul för likvagnen m. m., belägen norr om den föregående, är uppförd av omålade liggande stockar, infällda i hörnbjälkar. Ingen stenfot. Spåntak.

Möjligen är det denna bod som åsyftas i räkenskapsboken för år 1749: »en ny stugas upförelse».

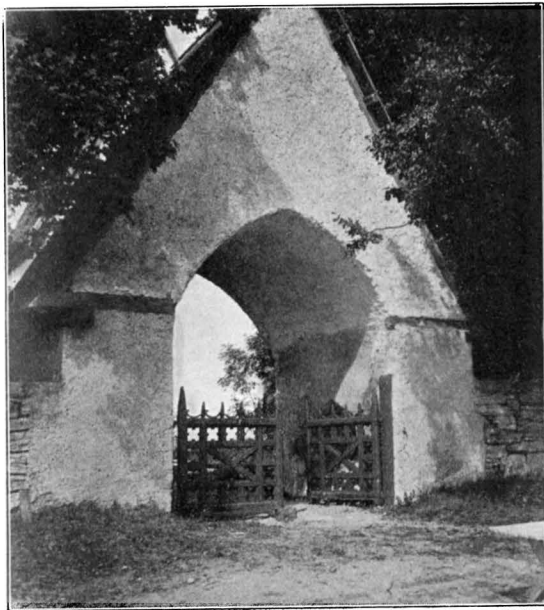

Foto. H. Uddin 1910.

Fig. 5. Stenkyrka. Östra kyrkogårdsluckan från väster.

Östlicher Kirchhofseingang von Westen.

Kyrkobyggnaden.

I en eller annan gottländsk socken märker man huru ingången till kyrkogården är lagd med hänsyn till att den inträdande skall erhålla en förmånlig blick på kyrkan. Så är icke fallet här. Kyrkan reser sig vackrast från väster, där ingen huvudingång till kyrkogården finnes (jfr fig. 1). Här är den enkla byggnadens proportioner gripande. Tornet behärskar med lätthet allt det övriga, hela anläggningen får något av en centralkyrkas karaktär. Intet torn på

BYGGNADENS
HUVUD-
ASPEKT.

Foto. A. T. A. u. å.

Fig. 6. Stenkyrka från sydväst.

Die Kirche von Südwesten.

Gottland verkar jättemonument så som detta. I någon mån beror det på att långhus och kor äro så relativt korta, båda ungefär kvadratiska. Tornets obeliskform för också tankarna mera på minnestenar och pyramider än på rymdinnerlutande byggnader. I själva verket är tornet också till sin nedre del en ofantlig stenmassa, inneslutande ett jämförelsevis obetydligt rum. Även den övre delen är ovanligt massiv. Fönstren äro nämligen mindre än vad i allmänhet å Gottlands torn av denna typ är fallet. Det nämnda centraliserande intrycket inskränker sig dock till det yttre, interiören gör i allo intryck av långhuskyrka.

KYRKANS TRE
HUVUD-
PARTIER.

Kyrkans yttre och inre alltså i stora drag enhetliga uppträdande motsvaras likväl icke av dess tillkomsthistoria. Som vi

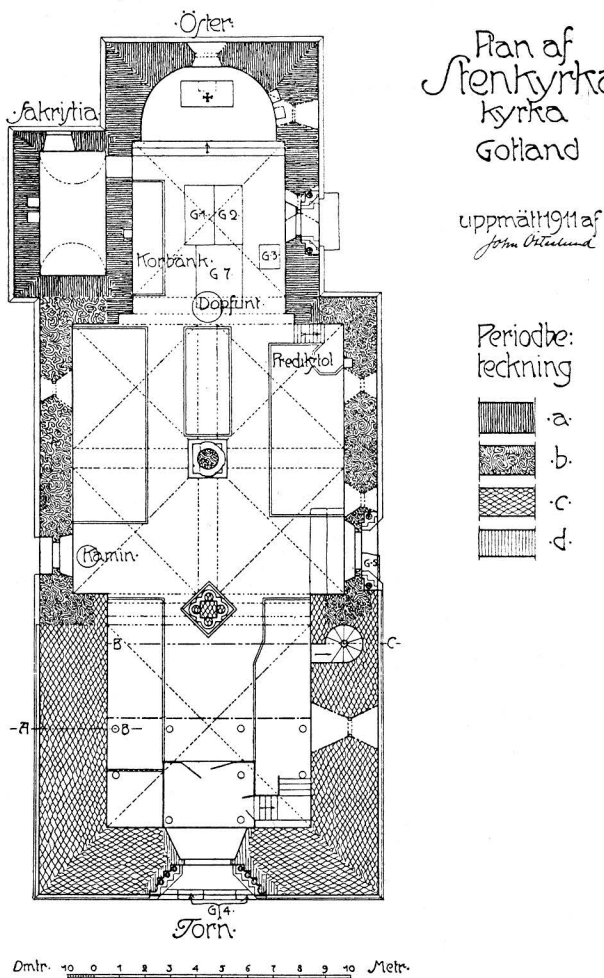

Fig. 7. Stenkyrka. Plan.
Grundriss der Kirche.

nedan närmare skola påvisa, sönderfaller hon i minst 3 vid olika tider uppförda delar. Äldst det rakslutna, kryssvälvda koret med sin i östmuren ursparade absid. Det har rundbågiga dörrar och fönster. Till koret sluter sig en samtidig sakristia. Något senare tillkom långhuset med sina fyra kryssvalv omkring en mittpelare. Även detta har idel rundbågiga öppningar. Slutligen byggdes tornet, som redan genom sin blandning av spetsiga och runda bågar i ljudöppningarna anger sig tillhöra en ny tid.

Foto. J. Roosval 1907.

Fig. 8. Stenkyrka. Korportal med fönster.
Choreingang und Fenster.**MATERIAL.**

Byggnadsämnet är tuktad, utvändigt spritrappad kalksten; socklar, hörn och omfattningar äro dock i allmänhet oputsade och av huggen sten. Den ursprungliga behandlingen av murytan, en jämförelsevis slät puts, kan iakttagas från kyrkovinden på vissa delar av röstet ovanför triumfbågen (nedan benämnt triumfröstet), som en tid stått synliga (jfr fig. 19). Tornets yttertak och långhusets äro täckta med bräder, koret med tegel, sakristian med papp. Brädavtäckningen är av äldre datum. På tornets gallerier nämnes brädtak i räkenskaperna av 1693. Tegeltaket synes ha pålagts före 1780 (ty då omlades taket med tegel enl. räk.).

Invändigt är kyrkan helt slät-vitputsad, om man undantager fönster- och dörromfattningar, tribunbågen, pelare och konsoler, som äro av huggen sten.

Golvet utgöres i koret av stora släthuggna kalkstenshällar (där-

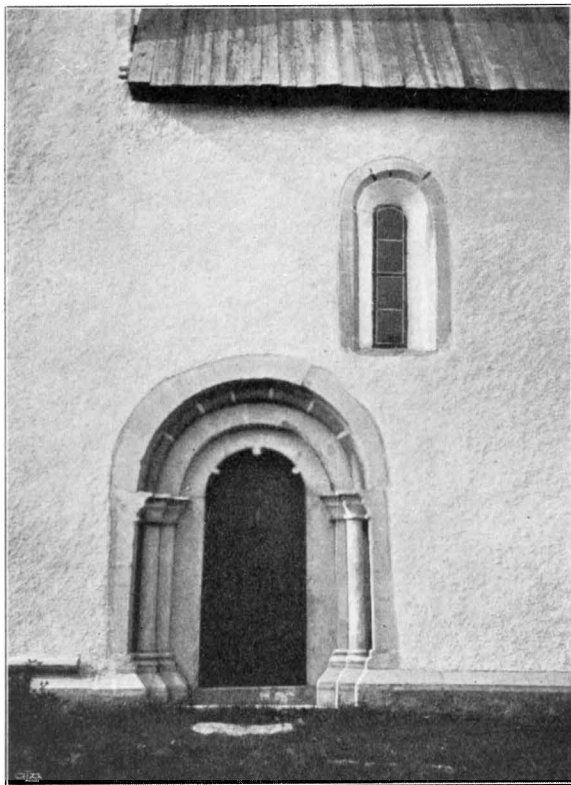

Foto. J. Roosval 1907.

Fig. 9. Stenkyrka. Långhusportal i söder med fönster.
Südlicher Eingang des Langhauses mit Fenster.

ibland flera gravstenar, se nedan) och längst fram i absiden av sandsten. I den övriga kyrkan trägolv, åtminstone sedan 1880—81, då bräder inköptes för kyrkogolvet.

Koret har på södersidan en rundbågig portal (fig. 8, 10), av- KORET.
trappad genom murhorn, kolonnett och pilaster. De båda senare äro, liksom dörrposterna, monoliter. De skråkantiga sockelstenarna äro en direkt fortsättning på korets sockel. Murhorn och kolonner äga baser med gemensam, attisk profil (som vid kolonnerna är försedd med hörnblad) och kapitäl med likaledes genomlöpande profilering, en anordning som vi i det följande nämna basband och kapitälband. I den yttre omfattningen framträder färgväxling mellan rödaktiga och grå stenar. Kolonnkapitälernas hålkälade kropp prydes av en huggen ornering. Det västra kapitålet framställer i relief ett lejon och ett bevingat djur med en lilja emellan

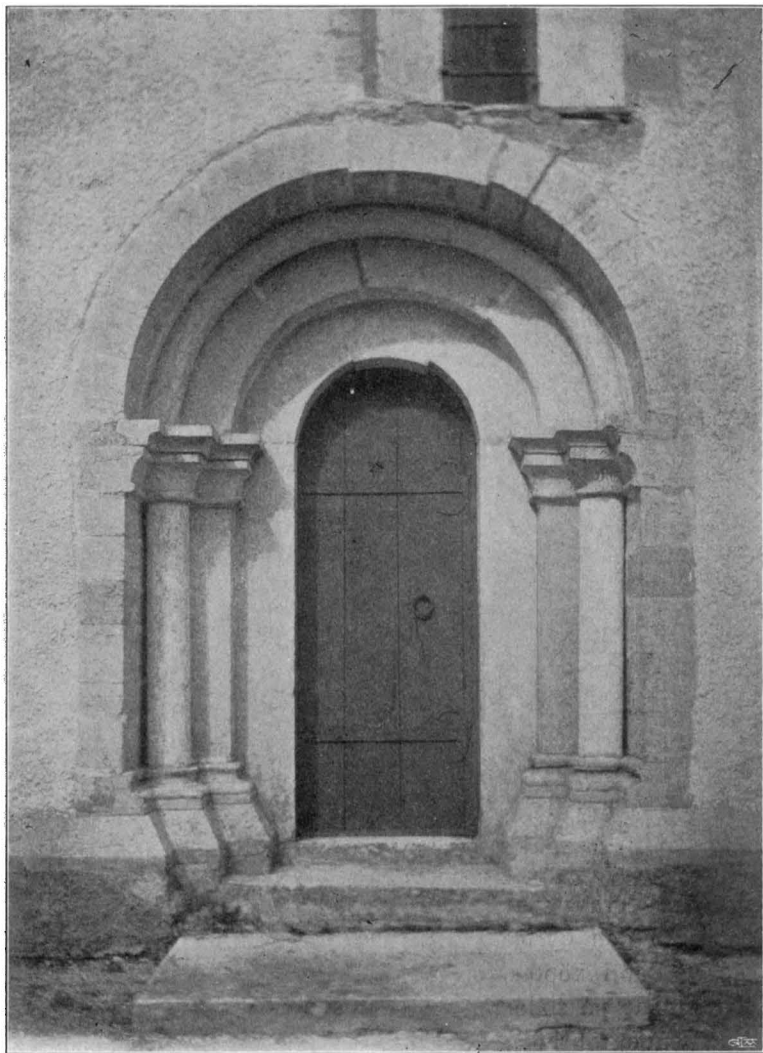

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 10. Stenkyrka. Korportal.
Choreingang.

sig — ett urgammalt från orienten kommet dekorationsmotiv. Det östra kapitålet är sirat med lilja, blad och druvklasar i oregelbundet ytterst enkelt stenhuggeri, än insänkt, än upphöjt arbete. Dörröppningens vidd är vid tröskeln 93 cm., vid båganfanget 95 cm. Denna vidgning uppåt är icke ursprunglig utan har uppkommit genom begynnande bristning i rundbågen. Mitt på högra

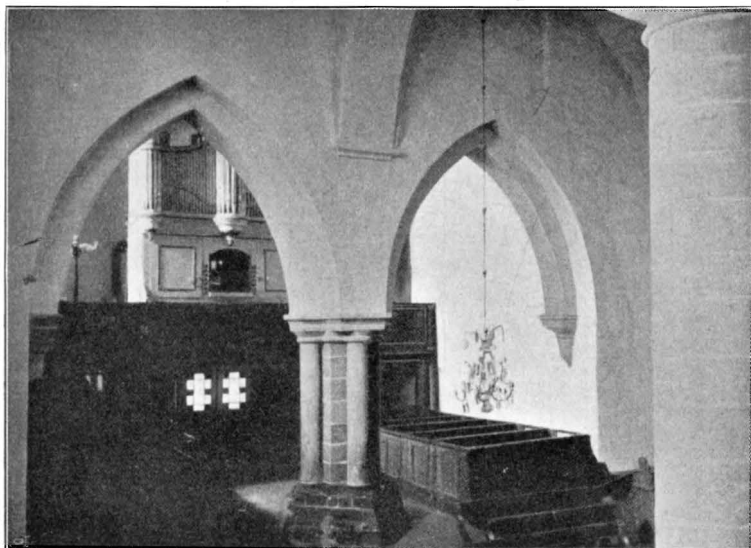

Fig. 11. Stenkyrka. Interiör av långhuset mot väster.
Das Langhaus gegen Westen.

posten är ett likarmat kors inhugget, $7\frac{1}{2}$ cm. högt, möjligen anbragt vid kyrkans invigning. Med likartade kors märktes ju t. ex. altarskivor. Dörren ny, av brunmålad furu, har gamla trol. medeltida beslag. Den stänges inifrån medelst en bom, som löper i rännor i muren. Dörrsmygens övertäckning är svagt stickbågig.

Koret har ursprungligen endast haft två fönster, ett litet rundbågigt rakt i öster i absiden, nu med träinfattade rutor och järngaller, samt ett större rundbågigt på södra sidan — nu troligen nedtill något förlängt — med blyinfattade rutor. Ett mindre fönster i absidens sydöstra bukt upptogs 1756. Det har blyinfattat, gammalt, vackert mångskiftande glas samt galler på insidan. Därunder (på insidan) två fyrkantiga väggnischer. Mot skeppet öppnar sig koret genom en spetsig, tvåsprängig triumfbåge av ovanlig vidd, så att den icke lämnar någon del av korets västmur synlig. Märk att bågens vederlag utgöras av korets långmurars västligaste delar,

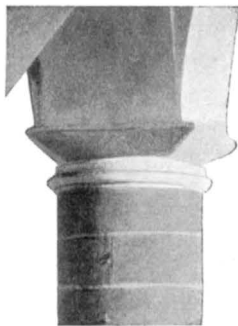

Foto. J. Roosval 1906.

Fig. 12. Stenkyrka. Långhuskolonnens kapitäl.
Kapitell der Säule im Langhause.

SAKRISTIA.

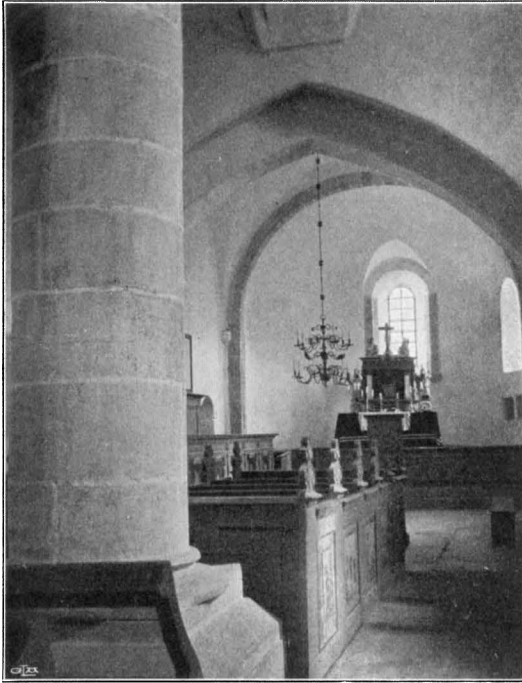

Fig. 13. Stenkyrka. Interiör mot öster.
Innernes gegen Osten.

Foto. J. Roosval 1907.

icke som eljest av fram-springande murar. Särkerligen var triumfbågen ursprungligen trängre. En utvidgning i senare tid förklarar också, varför icke bågen som eljest på Gottland är byggd av huggen oputsad sten.

På norra korväggen leder en rundbågig ingång in till sakristian, som synes vara byggd samtidigt med koret. Sakristian täckes av ett tunnvalv med sträckning i öster och väster och upplyses av ett utvidgat träpanelat fönster på östra sidan. Mitt på norra väggen

två fyrkantiga vägg-nischer med gemensam trälucka.

LÅNGHUS. Långhuset har två portaler, en på södra och en på norra muren. Den södra (fig. 9, öppningens B. 135 cm.) är byggd i likhet med korportalen, om man undantager några enskildheter: dörrkarmarnas rundbågiga övertäckning är här utsirad med två rullliknande utväxter, en prydnadsform, som vi i det följande kalla droppar; den inre smygens övertäckning är lågrakspetsig; kapitälbanden sakna utsirningar. Basbanden ha (under kolonetterna) hörnblad, men av mera rätvinklig och uppåtstående form än korportalens. Dörrarna, från nyare tid, av brunmålad furu, ha (troligen medeltida) ornamentalt utformade järnbeslag och handring. På dörrbommen, anordnad som korportalens, är inskuret: 1774 L. M. S. T.

Norra portalen har rundbågig yttre omfattning. De uppåt något konvergerande posterna bära ett rakslutet tympanon. B. vid tröskeln 100 cm., vid överstycket 97 cm. Tjärad gammal dörr med trol. medeltida järnbeslag.

Långhuset har tre smala, rundbågiga fönster, två på södra och ett på norra långväggen, med blyinfattade rutor, det östligare av de båda södra dock endast till hälften. Det västligare, mindre sydfönstret, snett över södra skeppsportalen, liknar södra korfönstret. Samtliga fönster synas vara ursprungliga.

Den grova mittkolonnen, som uppbär de fyra jämnhöga kryssvalven, har en skråkantig plint (sockel) och en låg attisk bas med vulsten överskjutande plintens sidor och med platta, rätvinkliga hörnblad. På basens norra

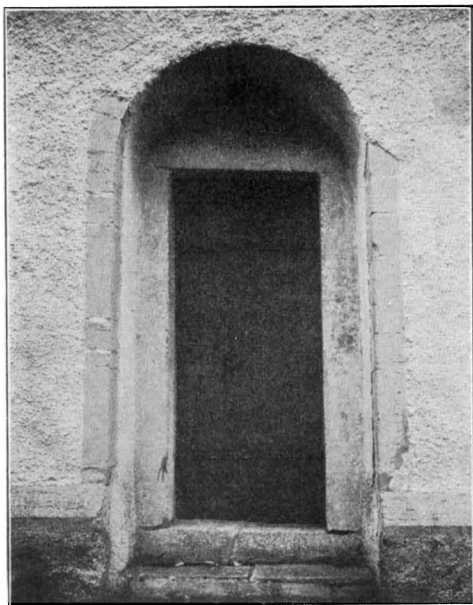

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 14. Stenkyrka. Nordportal å långhuset.
Nördlicher Eingang des Langhauses.

sida är ett större stycke borthugget jäms med kolonnskaftet. Detta består av halva trummor skiktvis bindande varandra. Det skråkantiga kapitälet har en egendomlig, låg och förkrympt skapnad (fig. 12). Skiljebågarna utgå från konsoler, i form av smala hålkälade lister (synligt å fig. 11).

Den utmed kor och långhus och sakristia löpande enkla, skråkantiga sockeln fullföljes även i tornet, men kompletteras där av en s. k. överfalsad rundstav (fig. 46, 47). I olikhet med många gottlandskyrkor har tornet en västlig portal, vilkens storlek och rikedom gör västfasaden till kyrkans viktigaste skådesida. Portalen är i många hänseenden olika skepps- och korportalerna (fig. 1, 46, 47). Sidornas avtrappningar motsvaras av arkivolter utom den innersta kolonnetten, som icke fortsättes i övertäckningen. De tjocka kvartkolonnernas inramande karaktär förstärkes ytterligare därigenom att deras arkivolt är så mycket högre och spetsigare slagen än de inre arkivolterna, att ett brett, treflikigt mellanrum uppstår mellan de senare och den förra. Det hela ger i viss mån en skenperspektivisk effekt — såsom av en portal med *tre* par kolonner med en framför liggande förhall med *ett* par kolonner. Märk att denna

SOCKLAR.

TORNET.

effekt ytterligare understrykes därigenom att endast den yttersta pilastern har bas och kapitäl, under det att de andra murhörnen sakna dylika och äro föga framträdande. Basbanden äro f. ö. attiska, med hörnblad, kapitälbanden hålkälade. Portalens dörrkarmar bära tympanon, vilket kontur bildar cirkelsegmentformade utbuktningar. På tympanon synes i brunröd målning en imitation av den eljest på Gottland så vanliga avsatsen eller kappan på tympanon. Målningens gräns bildar (nedåt) öppna halvcirklar, som komplettera tympanons egen undre kontur till utformandet av fyra cirkelrunda brickor med mellanliggande (endast i målning framträdande) droppar. Dörrarna äro nya, av brunmålad furu, sakna beslag, upptill försedda med ett glasparti.

Nedersta tornvåningen öppnar sig inåt kyrkan med två spetsbågar, uppburna av en fyrkantig pelare med en monolitkolonnett lagd utmed varje sida. På murarna motsvaras norra och södra kolonnetterna av konsoler (se fig. 11, 20).

På södra tornväggen finnes ett rundbågsfönster, något större än sydfasadens övriga fönster.

I sydöstra inre hörnet kommer man genom en rakt övertäckt ingång in till en spiraltrappa, som leder upp till andra tornvåningen, vilken i söder, väster och norr omgives av gallerier med rundbågiga arkader och branta vattentak. Se fig. 21!

Från södra och norra gallerierna leda rakt övertäckta öppningar in i tornets andra våning. I dennas östra mur öppnar sig inåt vinden en väldig rundbåge med ännu kvarsittande trästomme (fig. 15). Dylika hjälpkonstruktioner från valvs och bågars slagning, lämnade så som om de medeltida arbetarne nyss gått ifrån sitt dagsverke, äro givetvis värderika minnen. På Gottland förekommer sådant emellanåt (i tornen), men eljest torde det vara en sällsynthet.

Mellersta och största partiet av denna östmur under bågen utgöres av en äldre mur, genom större tjocklek och skarvar tydligen markerad såsom en rest av ett äldre smalare torn; fyra tjocka bjälkändar skjuta ut ur den gamla tornmuren, betecknande läget för golvet i en av dess våningar.

Tredje tornvåningen har ett lutgolv (av 1826, enl. ett inskuret årtal). »Klockhålen», två på varje sida med utåt sluttande, brädbetäckta bottnar, äro inåt övertäckta av triangelbågar, utåt av en bred spetsbåge, som famnar över två klöverbladsbågar, skilda av en smärt kolonnett. Åt söder ha gluggarna senare blivit utfyllda, så att man här endast har två mindre rektangulära ljusöppningar; i de

västra gluggarna ha uppförts grova, spritrappade stöd bakom småkolonnerna, som uppbära trifoliebågarna. Allt detta synes ha utförts i säkerhetssyfte år 1736 eller kort därefter. I ett visitationsprotokoll från 1736 talas om bortfallna stenar på södra sidan av kyrktornet, murens svaghet vid klockhålen, »ty förmantes Socknemännen», heter det vidare, »at låta laga detta i denna sommar och låta igenmura några håhl och andra med luckor wäl förse, at ej regn eller sniö får komma på valven och dem fördärfva». År 1740 lades också (räk.) golv i klockhålen.

Fjärde våningen liknar den föregående, men har högre spetsbågiga öppningar med småbågar av samma form. De västra gluggarnas kolonner ha förstärkts på samma sätt som de nedanför belägna och de södra ha ävenledes tillmurats och spritputsats.

Klockstolen, uppförd av massiva ekbjälkar av c. 30 cm. tjocklek, synes åtminstone delvis vara ursprunglig.

Mellan tredje och fjärde våningen finnes en skråkantig indragning på tornet. Överst fyra spetsiga rösten, varpå den åttkantiga tornhuvuven vilar. Varje röste har tre triangulärt anbragta gluggar. Den ursprungliga yttre formen på öppningarna synes ha varit en rundbågig huvudbåge med smårundbågarna slagna av tegel, som säkerligen var avsett att, orappat, lysa rött mot den huggna resp. vitrappade kalkstenen. Öppningens smyg var här som annorstädes triangelformigt betäckt. I somliga öppningar kvarsitter ännu triangelbågarnas skålbräder. I senare tid (trol. strax efter 1736) ha flera av dessa gluggar blivit ersatta av mindre rundbågiga öppningar. I vinklarna mellan röstena finnas enkla vattenkastare av huggen kalksten.

Tornhuvuens inre stomme utgöres av tre våningar diagonalbjälkar, som inom varje våning korsar varandra i tornets mittlinje. Hjärtstock finnes icke. Överst en hög järnspira med flöjel. Huvuven har tid efter annan fått undergå mer eller mindre omfattande reparationer. Så kullbläste den vid en häftig storm 1679 och Hilfeling har härom i sin Res-Journal gjort följande anteckningar efter en gammal kyrkobok i Stenkyrka: »Anno 1679 in Octobri blåste kyrkotornet i Stenkyrka neder af en häftig Nord Weststorm, som kastade allt trävärket neder och slog med samma begge kyrkotaken sönder så att kyrkan syntes irreparable 1680. 81 til med 1684 blef alt åter ånyo uppbyggt igen.»

WALLINS ANALECTA nämner att tornet iståndsattes med hjälp av

Stenkyrka
kyrka
Gottland

Uppmätt 1911 af
John Ericson

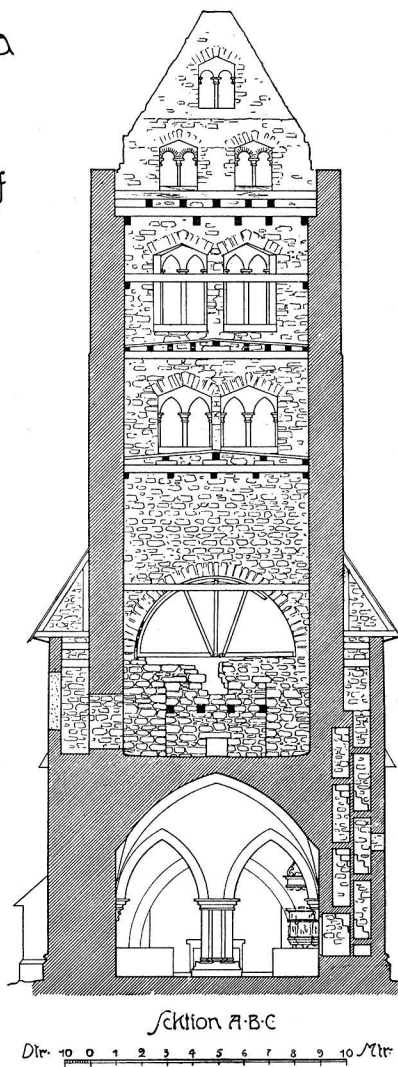

Fig. 15. Stenkyrka. Tvärsnitt genom tornet.
Querschnitt durch den Turm gegen Osten.

Stenkyrka
kyrka
Gotland

Uppmätt 1911 af
John Österlund

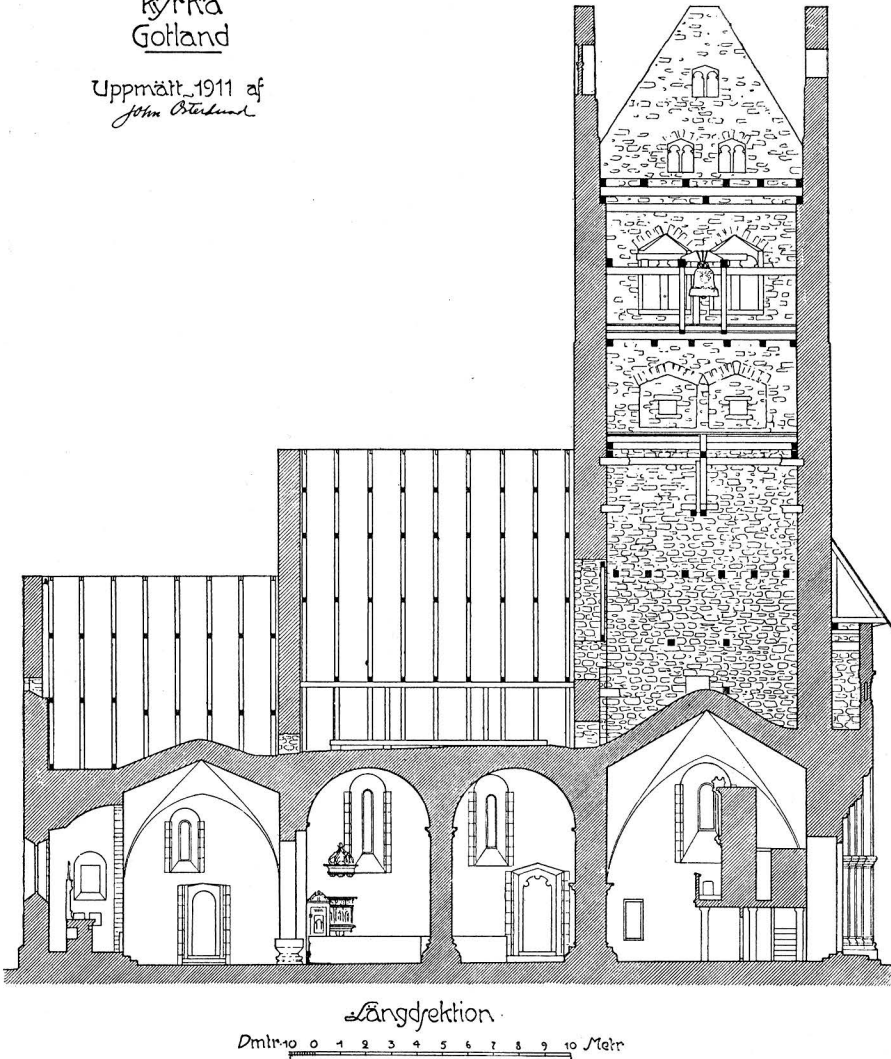

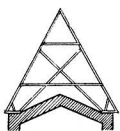
Fig. 16. Stenkyrka. Längdsnitt.
Längsschnitt der Kirche gegen Süden.

kollekt, vilken blev »beviljad till dess uppsättande efter det är en känning och rättelse för de seglande».

Sedermera har tornhuvan flera gånger reparerats; i större omfattning 1813—15 av tornbyggaren Jacob Forssa i Heide (räk.). Den nuvarande huven är emellertid helt nybyggd år 1876, härvid skulle den gamla tjäna till mönster, varvid dock genom någon missräkning den nya blev en eller annan fot lägre än den gamla. (Muntl. av kyrkoherde G. Th. Reuser i Endre).

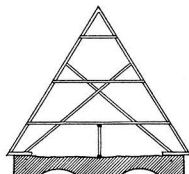
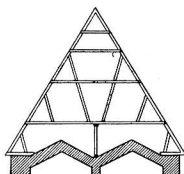
Konstruktionen av kyrkans valv kan å vindarna delvis iakttagas, dock icke absidvalvet och sakristians tunnvalv. Alla andra valv äro slagna av kalkstensflis utan sköldbågar, utan ribbor. I korvalvets puts synes ännu spår av skålbräder. Alla iakttagna

VALVKON-
STRUKTIONER
I KYRKAN.

Del. J. Österlund 1911.

Fig. 17. Stenkyrka.
Korets takstolsanordning.
Dachstuhl des Chores.

Del. J. Österlund 1911.

Fig. 18. Stenkyrka. Långhusets takstolstyper.
Verschiedene Dachstühle des Langhauses.

valv synas vara ursprungliga. De äro slagna på stick och någon väsentlig skillnad dem emellan i konstruktionssättet kan icke iakttagas.

TAKSTOLAR.

Takstolarnas i fig. 17, 18 återgivna konstruktion torde ha existerat 1689, då de bevarade räkenskaperna börja, ty dess förnyande eller ändring är icke någonstädes omtalad. Det synes antagligt, att takstolarna tillkommit eller grundligt reparerats åren efter tornspirans fall 1679, då ju båda kyrkotaken sönderslogos (se ovan!).

RESTER AV
ÄLDRE KYRKOR
I TRIUMF-
RÖSTET.

Den å vinden befintliga gaveln mellan kor och skepp består av skikt från olika byggnadsperioder, vilka giva tydliga upplysningar om kyrkans äldre historia (fig. 19).

Om vi, stående på korets vind, betrakta detta gavelröste, märka vi tydligt, att dess murmassa består av två skilda delar: en inre-undre triangulär kärna (A+B), en ovanpå och omkring denna murad tillökning (C). Kärnan A+B är å sin sida icke likartat behandlad. Även den har en nedre triangulär kärna (A), som dock icke är skild i murmassan från det övre partiet (B) utan endast genom ytbehandlingen. A visar nämligen tuktade naturstenars yta, under det att B är vitputsad.

Detta förhållande kan förklaras sålunda:

innan partiet C var påbyggt, utgjorde B den utåt synliga och därför putsade delen av ett skeppsröste, vilkets nedre del A var dolt av korets yttertak och därför icke behövt putsas. Detta antagande bekräftas om vi betrakta kärnan A+B från skeppets vind där den i sin helhet är oputsad och alltså i sin helhet varit osynlig m. a. o. dold av ett skepps yttertak.

Den gamla lilla kyrka, vilkens skapnad nu börjar framträda, kan till en viss grad vidare rekonstrueras. Dess långhus' bredd synes tydligt från korvinden. Om korets bredd kunna vi tryggt antaga att den var något mindre än skeppets, i analogi med höjdförhållandena. Skeppets längd har troligen varit ungefär = det nuvarande skeppets. Ty vi äga, som ovan påpekats, rester i behåll av ett äldre torns östmur, i det nuvarande tornets östmur. Detta gamla torns dimensioner synas passa till det gamla långhusets mått. Detta byggdes troligen samtidigt med sitt torn. Den bevarade delen av tornmuren är nämligen homogen, d. v. s. den innesluter ingen äldre skeppsgavel. Det gamla skeppets inre längd var alltså c. 10,5 meter långt. Korets form brukar i de äldre gottländska stenkyrkorna, och även eljest, vara kvadratisk (och absidförsedd). Därav en ungefärlig föreställning om det gamla korets utseende. Om tornets avslutning känna vi intet. En grävning i kyrkans golv skulle bringa noggrannare upplysningar om måtten, dörrarnas läge o. s. v. De fakta vi känna meddela oss emellertid en bild av den äldsta kyrkan såsom romansk, liten, vitrappad, med västligt torn.

Undersökningen av triumfbågsröset visar även huru kyrkans ombyggnad till dess nuvarande form skett. Den nyssnämnda murdelen C visar sig, från skeppsvinden sedd, vara putsad och i sin massa skild från d. v. s. utan förband med den ovanför liggande murdelen D. Delen D måste alltså vara en ännu senare tillbyggnad. Vi ha att börja med alltså endast att göra med C, vilkens avsikt tydligen varit att föröka koret till dess nuvarande bredd och höjd. Därvid kom det nya korgavelröset att stiga ovanför det gamla låga skeppstaket och måste därför vitputsas (nämligen ytan C å fig. 19, högra bilden).

Kyrkans utseende vid denna tidpunkt kom alltså att påminna om många gottländska kyrkor där ett stort, senare byggt kor stiger högre än skeppstaket, så t. ex. Lummelunda i detta häfte beskrivna kyrka såsom den nu ter sig, se fig. 94.

KYRKANS
GRÄDVISA
TILLVÄXT.

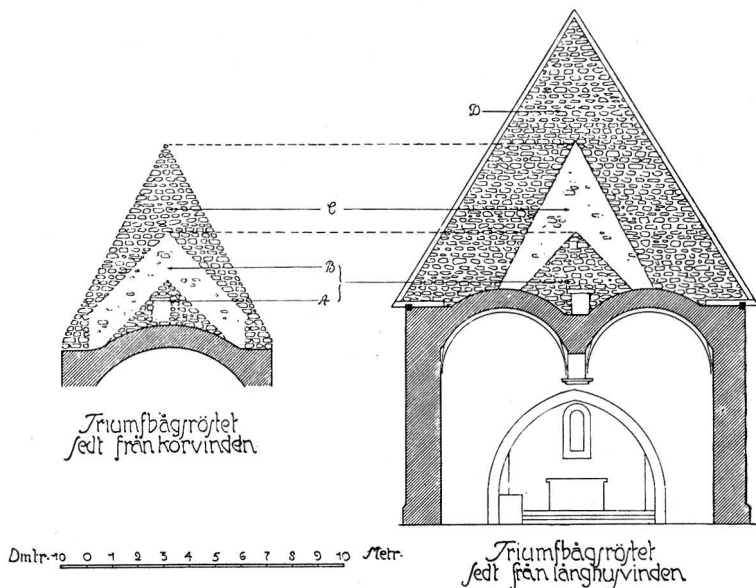

Fig. 19. Stenkyrka. Tvärsnitt. Uppmätning av J. Österlund 1911.

Rechts Querschnitt durch das östliche Joch des Langhauses gegen Osten. Der Giebel zeigt verschiedene Bauperioden. Links derselbe Giebel von Osten aus.

Skeppet rives sedermera och ombygges i en skala överensstämmande med koret. I triumfröret avsättes därvid det sista skiktet, D, vilket — i analogi med de förut beskrivna skikteterna — är oputsat inåt skeppsvinden, men putsat utåt öster där det är synligt ovanför korets yttertak (den östra ytan av D är naturligen icke synlig å fig. 19, vänstra bilden, som endast återger gavelns utseende under vattentaket, såsom det framträder för en på korvinden stående betraktare). Vid anläggandet av detta nya skepp begagnade man det gamla lilla tornet som västmur, så långt det räcker, och som kraftigt vederlag för en valvbåge. Skeppets längdmått blev härigenom bundet, men genom att öka ut bredden desto mera, erhöi man dock ett betydligt större utrymme än förut. Kyrkan bör vid denna tidpunkt med avseende på sina delars proportioner ha erinrat om Martebo kyrkas nuvarande skapnad (se fig. 49).

Det kräves numera endast det lilla tornets undanskaffande och dess ersättande med ett nytt, stort för att byggnaden skulle nå en slutgiltig harmoni. Härvid var man emellertid förhindrad att riva det gamla tornets östra mur, av vilket som vi veta skeppets valvsystem stöttades. Den bibehölls alltså; i dess undre del var troligen ursprungligen en smal rundbågig öppning, som nu måste

anses som alltför liten för att åstadkomma förbindelse mellan tornets bottenvåning och skeppet. Man löste problemet genom att anbringa en stark pelare direkt under den för valvtrycket särskilt exponerade punkten å muren, och bröt därefter upp, å ömse sidor om pelaren, två spetsbågiga öppningar, som tillsammans nu bildade en ståtlig entrée till skeppet.

Det är troligt, att denna dubbelbåge anordnades vid en något senare tidpunkt än tornets byggnad i övrigt. Ävenledes är det troligt, att tornets övriga delar icke tillkommit i en följd. Om detta giva emellertid sömmar och skarvar i murarna ingen tydlig upplysning. Vi återkomma till denna fråga i samband med dateringen. Dessförinnan böra vi erinra om de litterära underrättelser, som finnas angående en kyrka på denna plats, som bort vara ännu äldre än den äldsta av de ovan konstaterade byggnadsperioderna.

I Gutasagan finnes en redogörelse för tillkomsten av Stenkyrka kyrka, där den bl. a. betecknas såsom den äldsta byggda kyrkan på norra Gotland, en uppgift som för övrigt med tillämpning på den nuvarande kyrkobyggnaden ofta upprepas i senare tid. Berättelsen lyder i sin helhet, som följer efter Schlyters översättning, sålunda:

— »Ehuru gotländningarna vore hedniska, seglade de likväl med köpmansvaror till alla land, både kristna och hedniska. Då sågo köpmännen kristna seder i kristna länder; då läto somliga döpa sig och förde till Gotland präster. Botajr af Akebäck hette den, som först gjorde kyrka på det stället som nu heter Kulstede; det ville landet ej tåla, utan brände henne; därför kallar (man) ännu (stället) där Kulstede. Efter den tiden var offrande i Wi; där gjorde (han) en annan kyrka; den samma kyrkan ville landet ock bränna; då gick han själf upp på den kyrkan och sade: viljen I bränna (kyrkan), då skolen I bränna mig med denna kyrkan. Han var själf rik och hade (till hustru) en dotter af den rikaste man, som hette Lickajr den vise, boende där som (man) kallar Stenkyrka; han rådde mest på den tiden och halp sin måg Botajr, och sade så: framhärda ej (i uppsåtet) att bränna mannen eller hans kyrka; ty han står i Wi (d. ä. ett heligt rum) nedanför klinten; därmed fick den kyrkan stå obränd. Han var satt där med alla helgons namn, på det stället, som (man) nu kallar Peterskyrka; hon var den första kyrka på Gotland, som fick stå. Sedan någon tid därefter lät hans svärfar Lickajr den vise döpa sig och sin hustru, sina barn och allt sitt husfolk och gjorde en

STENKYRKAS
HISTORIA EN-
LIGT GUTA-
SAGAN.

kyrka i sin gård, där (man) nu kallar Stenkyrka; hon var första kyrkan på landet uppe i nordligaste tredingen.»

DEN ÄLDSTA
KYRKAN, TROL.
AV TRÄ.

Ingen rest av denna vördnadsvärda kyrka, den äldsta i norra tredingen, har ännu upptäckts. Det kan med säkerhet antagas att hon var av trä, i analogi med den i sagan samtidigt nämnda brända kyrkan i Kulstede och med brand hotade kyrkan i Vi. Måhända kan en framtida grävning under kyrkogolvet giva närmare upplysningar. När kyrkobygget skedde är f. n. omöjligt att ens tillnärmelsevis bestämma. I Strelows Chronica har Stenkyrka byggnadsåret 1032. Då i allmänhet ingen som helst hemul kunnat påvisas för Strelows byggnadsdata är icke heller detta årtal värt tilltro. Som datering för en av öns äldsta träkyrkors tillkomst är det ju emellertid icke otänkbart. Sagda träkyrka utgör 1:a skedet av den kyrkliga byggnadsverksamheten på platsen för den nuvarande Stenkyrka kyrka. Det låter sig visserligen tänka att träkyrkan icke låg precis på samma punkt som det nuvarande templet. Men de flesta kända medeltida analogier tala dock för att man bibehöll den en gång vigda heliga platsen.

DEN ÄLDSTA
STENKYRKAN
PÅ PLATSEN.

Nu är det naturligtvis möjligt att träkyrkan förändrades, vidgades eller ersattes av en annan byggnad av trä eller sten, innan den av oss ovan konstaterade äldsta lilla stenkyrkan tillkom. Antag nu emellertid att denna utgjorde byggnadsskedet n:o 2 på platsen, m. a. o. var omedelbar efterföljare till Lickajrs kyrka. Det skulle då varit detta bygge som erhållit namnet »Stenkyrka», vilket troligen betecknar kyrkan såsom en vid sin tillkomst unik stenkyrka, åtminstone inom den nämnda byggden. Härutav kunde en slutledning göras om den lilla stenkyrkans ålder. Redan från grannskapet känna vi att stenkyrkor existerat under 1100-talet, t. ex. Bro kyrkas äldsta skede, representerat av de i kyrkans södra fasad inmurade, utan tvivel från 1100-talet härrörande relieferna. Den gamla »Stenkyrkan» skulle då vara äldre än Bro kyrkas 1100-tals-skede. Mot detta kan anföras att den av oss konstaterade äldsta stenkyrkan i Stenkyrka varit rappad, en behandling som veterligen icke använts på Gottlands äldsta kyrkor. Detta talar för möjligheten av en stenbyggnad, som ersatt en träkyrka, innan den för oss skönjbara lilla stenkyrkan uppfördes. En grävning under golvet i kyrkan skulle troligen bringa klarhet i dessa frågor.

HILFELING säger i samband med sin beskrivning av Licnatus' gravsten (se s. 42) att Licnatus byggt kyrkan år 1199, utan att

anföra någon källa för sin uppgift. Det finnes för närvarande ingen anledning att se något annat i detta än en sammanblandning av Licnatus med Gutasagans Likajr Snelle. Årtalet 1199 är kanske framsprunget ur slutledningen: »denna Licnatus dog, enligt sin grafsten, år 1200 och begrofs å korets förnämsta plats, hvilket kor han väl alltså nyss byggt d. v. s. året före sin död, 1199».

Nästa skede, det nuvarande korets byggande, är (i ROOSVAL KIRCHEN) daterat till 1255. Detta år, den 17 maj, skedde, enligt en i avskrift bibehållen medeltida förteckning över Gottlands kyrkor, en invigning av Stenkyrka¹. De i nämnda arbete anförda skälen varför just korbyggnadens invigning bör ha skett 1255 stå i oskiljbart sammanhang med så många övriga länkar i hela arbetets bevisningssystem att de här av utrymmesskäl icke i sin helhet kunna anföras.

DET NUVARANDE KORET BYGGES.

Korets egendomliga planform, med den i muren ursparade absiden, synes kunna betraktas som en övergång mellan de för Gottlands äldre kyrkor karakteristiska med utåt synliga absider avslutade koren, och de yngre absidlösa. Planformen är icke enastående på ön. Helgeandskyrkans kor (från början av 1200-talet) och det efter detsamma tydligt kopierade Öja kor (mitten av 1200-talet) äro de tydligaste exemplen. I rudimentärt tillstånd — en obetydligt fördjupad nisch — existerar ännu absiden i Träkumla (1276) och Hörsne (c. 1300 — alla dessa 4 sistnämnda dateringar äro lånade ur ROOSVAL KIRCHEN).

Korportalen är närmast lik Lokrume kyrkas korportal (se fig. 10, 11), vilken tillhör en arkitekturgrupp som synes utgå från den av Visby domkyrkas byggnadsperioder, varunder dess korportal (»brudportalen») byggdes. Till samma grupp hör tornet i Tingstäde, skeppet och tornet i Hejde, Västergarns kyrka, tornet och långhusvalven i Vall.

Jämförd med den rika och väl huggna dekoreringen å dessa byggnaders portaler, är utsmyckningen på Stenkyrka korportal klumpig och arkaistisk. Det är tydligt icke samma skola som arbetat här. Portalformen är i huvudsak efterbildad, men i sattare proportioner troligen av ringare, gammalmodigare konstnärer. Detta står i harmoni med den ålderdomliga planformen. Stenkyrkobygg-

¹ »A:o 1255 consecrata est ecclesia Stenkirke 15 kal. Juni». I utförligare form finnes samma uppgift i Biskop Spegels visitationsbok av 1682, här avtryckt å sid. 49. I samma form återgives uppgiften i WALLINS ANALECTA, II, 1441, med angivande av Spegels annotation i en inventariebok såsom källa.

mästaren har varit alltför konservativ för att med den nämnda arkitekturgruppens portal också övertaga dess rakslutna korform med tre östfönster. Den östliga yttre raka linjen accepterade han, men valde för det inre den övergångsform som bäst överensstämde med urgammal hävd i detta Stenkyrka, som mest av alla gottländska socknar ju hade skäl för att hålla på traditioner. Sambandet med de nämnda kyrkorna och andra skäl ha föranlett korets daterande till just det dokumentariskt uppgivna invigningsåret 1255.

DET NUVARAN-
DE SKEPPET
BYGGES.

Det nyss om korets byggnadshistoriska ställning sagda gäller i allmänhet även om skeppet. Vi erinra om likheten portalformerna emellan. Genom sina »droppar» får ju skeppsportalen en särskild frändskap med Västergarn-portalerna. Välvningen överensstämmer t. ex. med Vall kyrkas. Men den konsekvent vidhållna gammaldags rundbågiga formen å sköldbågar och gördelbågar närmar det inre till äldre förebilder sådana som det näraliggande Tingstädes långhus. Samma drag av konservatism som i korbyggnaden! Mittkolonnens klumpiga behandling, särskilt det vanskapliga kapitälet, visar på samma bristande stensulptural förmåga, som röjt sig i korbygget.

Skeppets bygge bör dateras till omkring 1270 (valt som ett medium mellan korets och tornets byggnadsdatum).

DET NUVARAN-
DE TORNET
BYGGES.

Tornet är delvis så ålderdomligt — se t. ex. det smala rundbågiga fönstret å dess södra sida — att det synes ligga mycket nära i tiden till skeppet. För övrigt visar det en blandning av rund- och spetsbågiga ljudöppningar, samt av tegel och naturlig sten i dessa öppningars bågar, som har ett motstycke i Träkumla kyrka, invigd 1276 och 1280. Tornportalen slutligen ingår i en utvecklingsserie av gottländska portalformer, som kategoriskt daterar den senare än år 1300, troligen till c. 1310.

Tornet bör alltså ha tillkommit i åtminstone två skeden. Det första är approximativt daterat till c. 1280, det senare — portalen — till c. 1310. Det är som sagt troligt, att även dubbelarkaderna mot skeppet tillkommit senare än tornets huvudmassa. Nu äro arkadernas konsoler lika konsoler i Lerbro m. fl. kyrkor, som tillhöra samma arkitektoniska skola som Stenkyrkas tornportal. Det är alltså mycket möjligt att denna portal och arkaderna tillkommit samtidigt.

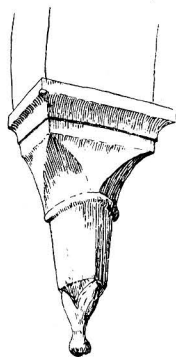
Förutom de ovan nämnda arbetena å tornspiran på 1680-talet ha inga byggnadsarbeten å kyrkan skett efter medeltiden, vilka haft någon inverkan på hennes arkitektoniska form. Spiran torde

f. ö. ännu i dag i huvudsak iakttaga de ursprungliga medeltida formerna liksom så många andra gottländska spiror.

* * *

Det storartade intryck, som den liksom av hopstaplade kuber byggda kyrkan gör, synes bero bl. a. på dess fattiga utstyrsel med avseende på stenornamentik. Är det möjligt att denna puritanism bibehållits som tendens hos byggmästarne under de 4 olika byggperioderna, som ju spänna över mer än ett halvt århundrade? Det skulle ju kunna tänkas att en ursprunglig ritning, uppgjord av mästaren av 1255, respekterats. Men vi ha ju i det föregående sett, huru enkelheten sammanhänger med en viss råhet i detaljerna och alltså beror på bokstavig brist på förmåga. Det leder tankarna på att den byggnadsledande kraften i socknen — gamle Likajr den vises ättlingar kanske — var besjälad av en mera gammaldags enkel och storslagen uppfattning i sina avsikter, parad med en bondsk sparsamhet, och att därför endast i ringa grad modernt utbildade konstnärer anlitats, särskilt inga i ornamenthygge skickliga. För konstruktionerna behövdes en duglig tekniker, men för detaljarbetet användes kanske hemsocknens egna krafter.

GENOMGÅEN-
DE FATTIGDOM
PÅ STENORNA-
MENTIK.

Del. G. Leche 1913.
Fig. 20. Stenkyrka.
Konsole för tornbåge.
Konsole eines Turm-
bogens.

Underrättelser om murmålningar i kyrkans inre.

Å korets norra mur är ett invigningskors delvis framknackat under den nyare putsen: röd ring, ett kors med svarta konturer, kanske ett av de år 1255 målade konsekrationkorsen.

Under ett epitafium på korets motsatta (södra) vägg skymta gula och röda färger (rankor?), kanske en del av de murmålningar från 1700-talets början, som ännu funnos kvar vid inventeringen 1830, och då beskrevos i protokollet på följande sätt: — »I kyrkohvalfvet äro många brokige icke märkvärdige målningar. I ena fyrdelen står målat: 'Anno 1713 den 18 Juni'. En målning

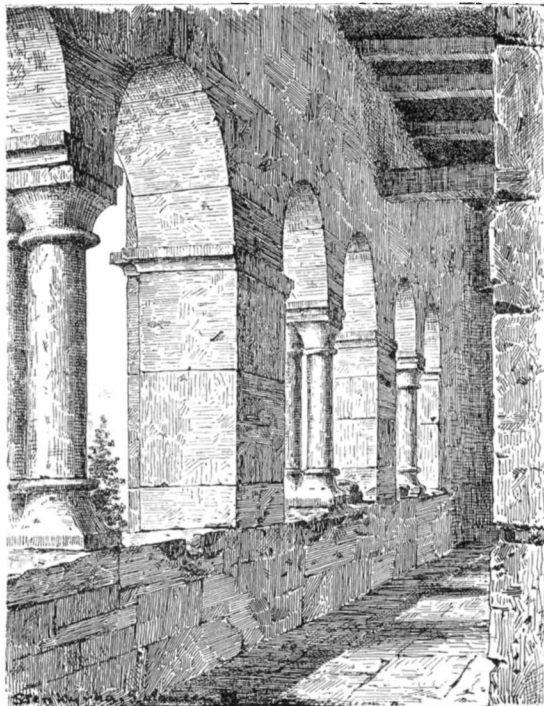

Fig. 21. Stenkyrka. Tornets västra galleri.
Westliche Galerie des Turmes.

börda bär'. Och vid sidan: 'Köttens lustar ähro thet förbudne trä. Then ther lefver efter kötet han moste döö'. Längre bort öfver norra kyrkdörren står David med harpan och denna öfverskrift: 'Sjunger och spelar Herranom uthi eder hjärtan'.»

* * *

UPPVÄRMNING. Kyrkans uppvärmning sker genom en vid norra långhusmuren ställd kamin, vars rör löper synligt utmed norra muren, ut genom norra fönstret och utanpå långhustaketets norra fall till dess krön.

på södra muren föreställer frälsaren nyss uppstigen ur grafven med en fana i vänstra handen och öfverskrifvet: 'Guds vrede genom Adams fall, Aff kiärlek jag borttagit all'. Och vid sidan af samma målning läses: 'The som Christo tillhöra korsfäste sine köttslige lustar och begärelser'. Gal. 5: 24. På norra muren äro Adam och Eva avmålade i Lustgården brytande emot budet om kunskapens träd på godt och ondt med öfverskrift: 'Ach, tenk hvad högfärd bryter här, See Medlaren vår

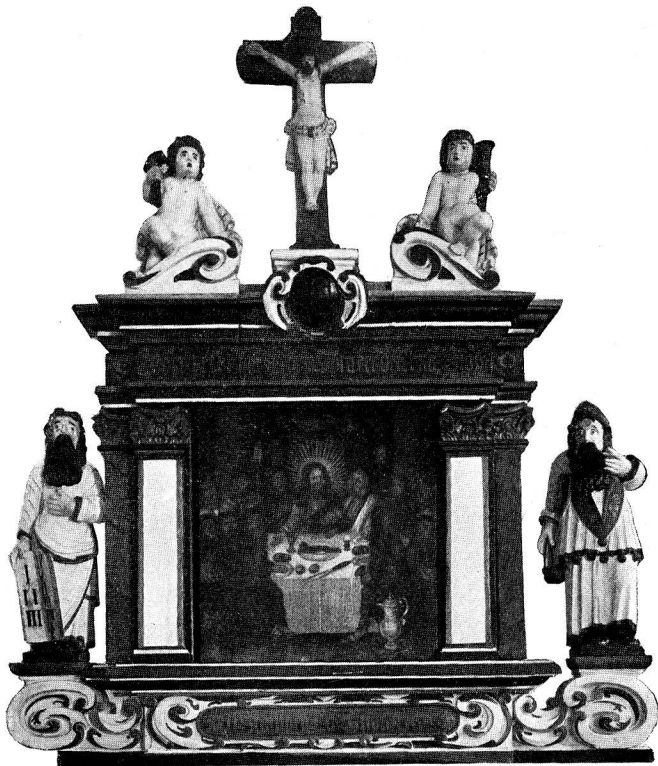

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 22. Stenkyrka. Altaruppsats.
Sandsteinerner ölgemalter Altaraufsatz, 17. Jht.

Inredning och lösa inventarier.

Altaret står fritt i absiden (H. 130 cm., L. 190 cm.), murat ALTARE.
av tuktad kalksten med huggna hörnkedjor, täckt med en hålkälad
skiva av grå oljemålad (!) kalksten med konsekrationkors i alla fyra
hörn. På altarets baksida en rektangulär öppning (H. 58 cm.,
B. 10 cm., Dj. 57 cm.)

Altaruppsats av huggen och oljemålad sandsten (fig. 22). ALTAR-
UPPSATS.
Mittpartiet utgöres av en på stenen målad framställning av Natt-
varden; sidofigurer äro Moses (t. v.) och Aron (t. h.) På var sin
sida om den krönande krucifixus en ängel med ett passionsredskap
(hammare och pelare). inskrifter: H. L. H. A. I. D. samt Math. 26
(Nattvardsinstitfelsen) och 1 Cor. 10 på danska.

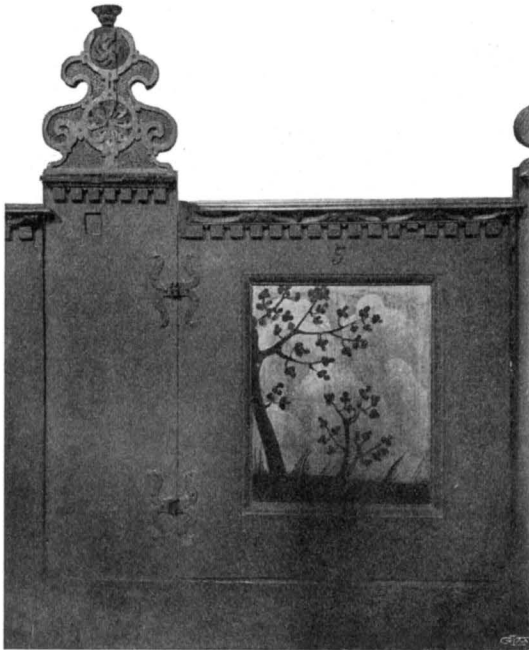

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 23. Stenkyrka. Bänkgavel och dörr i norra bänk-kvarteret.

Teil des Gestühls im Langhause. 17. Jht.

Målningen i vilken grönt, rött och vitt överväga är särskilt på de arkitektoniska delarna tjock och rå. Enligt en inskrift på baksidan ommålad 1880. Trots sina ofullkomligheter är dock det naiva arbetet en i absiden väl inpassad silhuett och bildar en helhet tillsammans med den övriga inredningen i kyrkan.

Att döma av ett visitationsprotokoll från den 18 januari 1688 synes altaranordningen ha tillkommit kort före detta år: »Eljes är här i Stenkyrkia alt väl lagit medh Altar-

tafla, Predikstol, Sängechor och Bänkia som alt är nytt». — Av ornamentiken — s. k. broskstil — och det danska språket i inskrifterna kunde man väntat sig en något tidigare datering.¹

ALTARDISK.

Altardisken (altarringen) avspärrar såsom vanligt på Gottland den upphöjda delen av koret från dess lägre delar. Tillverkad och för första gång målad 1702 (räk.) Under den nya bruna övermålningen skymtar landskapsframställningar i fyllningarna. *Denna* målning är tydligen gjord av samma hand och vid samma tid som bänkkvarterens (Nicolaus Weller, slutet av 1700-talet).

KRUCIFIX.

Av medeltida skulptur är ett triumfkrucifix bibehållet, vilket enligt inskrift 1702 försetts med en målad fond med Johannes och Maria i landskap. Den korsfästes bild (H. 160 cm.) skuren

¹ Den gottländska konsten är dock ofta böjd för ett segt bibehållande av äldre stilformer, och danskheten torde icke med ett slag försvunnit efter 1645, då Gottland ju avträdde till Sverige. Stenkyrkas pastor vid slutet av 1600-talet är ett bevis på detta. Han studerade i Köpenhamn 3 år och prästvigdes där 1679. Åren 1676—79 innehades ju f. ö. ön faktiskt av danskarne.

i ek är däremot så när som på målningen helt och hållet medeltida och torde kunna hänföras till 1300-talets slut. Bilden hängde före 1880 i klockvalvet (d. v. s. tornets bottenvåning) ovanför funten på väggen rakt över pelaren (medd. av kyrkoherde Reuser). Dess ursprungliga plats har möjligen varit i triumfbågen. Men även skeppets mittkolonn kan ifrågasättas såsom dess ursprungliga plats. På dennas västra sida finns nämligen en järnkrok, som kan ha använts till fäste för korset. Nu dep. i Gottl. Fornsal (inv.-nr 152).

Predikstolen av furu i skeppets sydöstra hörn. Bröstningen är arkitektoniskt indelad genom nedåt avsmalnande pilastrar. I mellanrummen gavelkrönta bågställningar med målade evangelister. Mångfärgat plattsnideri på mörkbrun botten. Enligt det ovan citerade visitationsprotokollet av 1688 är predikstolen byggd kort före detta år. Den likartade predikstolens i Lummelunda datering 1664 anger emellertid, att dess tillkomsttid kan ligga en rätt betydlig tid före 1688. Under räkenskapsåret 1880—1881 ommålades predikstolen med avsikt att upprepa de gamla färgerna.

På predikstolen står ett timglas med förgylld fot och utsirningar, rosor och stjärnor, anskaffat 1805—06.

En sluten brunmålad korbänk (fig. 25, 27) står stödd mot norra korväggen. På skärmen 5 kvinnliga bröstbilder i dräkter från tiden omkring 1700, vilka bära brinnande lampor och alltså föreställa

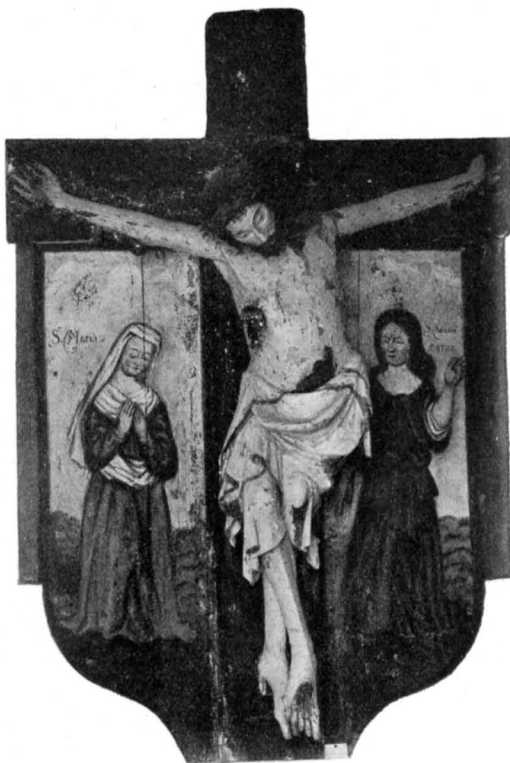

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 24. Stenkyrka. Triumphkruzifix.
Triumphkruzifix, 14. Jht. Gotländische Arbeit.
Die Malereien zur Seite von 1702.

PREDIKSTOL.

TIMGLAS.

BÄNKAR I
KORET.

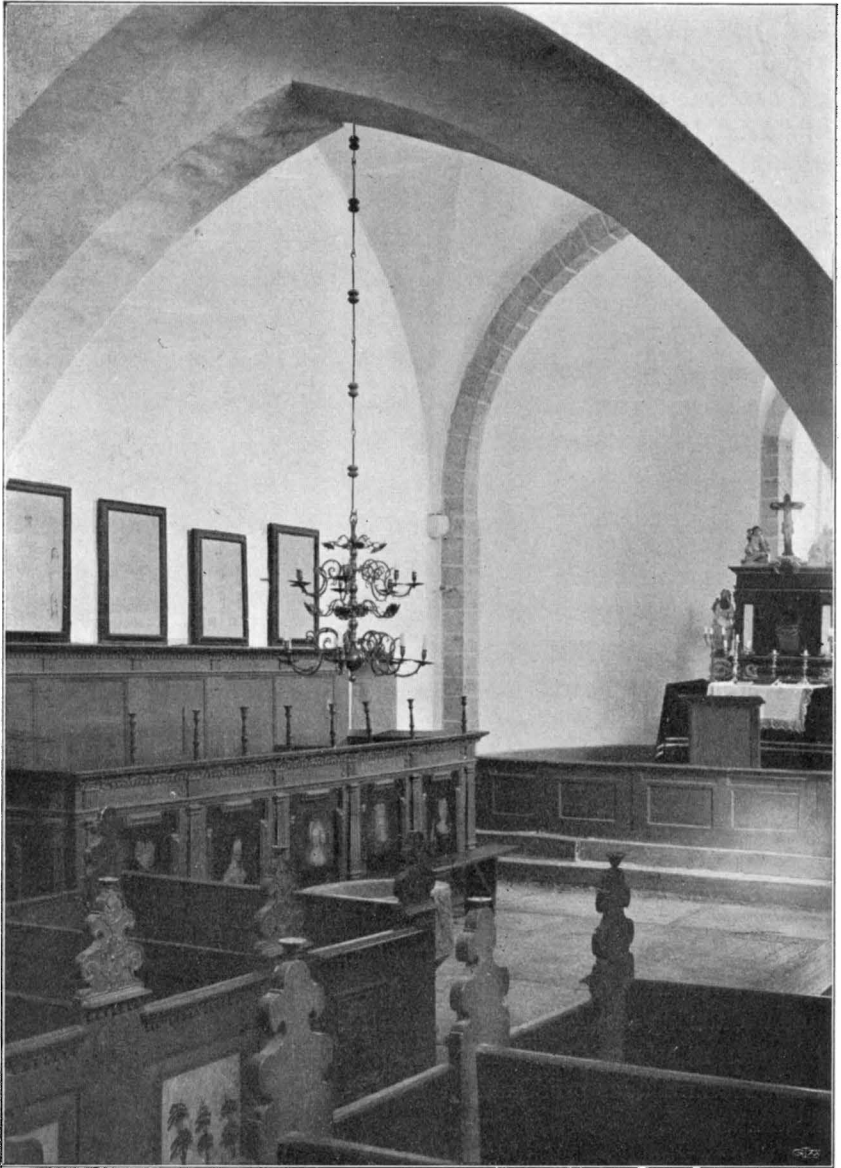

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 25. Stenkyrka. Blick in i koret. T. v. korbänken.
Blick in den Chor. Links das Chorgestühl aus dem Ende des 17. Jhts.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 26. Stenkyrka. Långhusets sydöstra hörn, med predikstol och mansbänkar.

Südöstliche Ecke des Langhauses mit der Kanzel aus dem Ende des 17. Jhts.

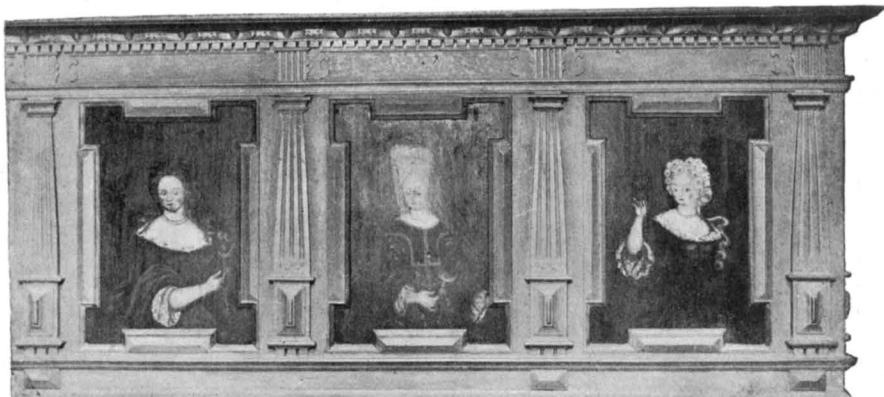

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 27. Stenkyrka. Detalj av korbänkens skärm.
Vordere Wange des Chorgestühls, Teilstück.

de 5 visa jungfrurna i liknelsen. Enligt gammalt bruk bör serien tänkas kompletterad med brudgummen, d. v. s. Kristus. Troligen har hans bild varit målad å ingången till bänken på östra gaveln. Så är ännu fallet i Gothems kyrkas korbänk.

En mindre del (den östra) av korbänken är avplankad (troligen ursprungligen) till biskopsbänk. På nedre delen av denna avplanknings östra sida är mörkröd gammal målning bibehållen med brungula akantusrankor (möjligen av 1755, då räk. mäla om »Bänkarnes målning inuti som äro framme uti kyrkan»?). Enl. ovan citerade visitationsprotokoll av 1688 skulle korbänken, där »Sångechor» kallad, ha tillkommit strax före 1688 (ang. »Sångechor», se s. 79).

»Gåssarnes» bänk i koret byggdes 1740 men är icke bibehållen. Angående detta slags anordningar se Lummelunda kyrkas beskrivning sid. 113.

Kyrktagna hustrurs pall. I sakristian förvaras en enkel stoppad pall troligen från början av 1800-talet som vid vissa fall kan sägas tillhöra korets utstyrel. Den är avsedd att tjänstgöra vid kyrkogångshustrurs knäfall och är ännu för detta ändamål i bruk. Den uppställes då mitt i koret.

**BÄNK-
KVARTER.** Bänkkvarteren äro i skeppet av en rikare typ (fig. 25, 26), i klockvalvet av en enklare. Det förras kvarter äro fördelade i tre rader med 8 bänkar i norra och södra kvarteren samt 5 i det mellersta. Denna gruppering överensstämmer med den å en sockenstämma 1792 meddelade från »salig prosten Judikærs tid» stammande bänkordningen. Det är alltså antagligt att även bänkarna själva

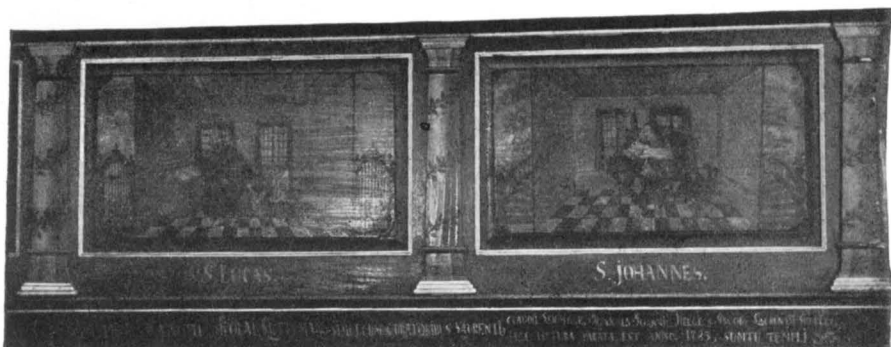

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 28. Stenkyrka. Detalj av läktarens bröstning.
Brüstung der Westempore, Teilstück.

funnos under Prosten Judichærus' tid, vilken var pastor i Stenkyrka från 1687 till 1735. Ovan citerade visitationsprotokoll meddelar att bänkarna 1688 voro nya. Alltså hava dessa samma bänkar tillkommit något före 1688. Av utseendet att döma skulle de kunna dateras ända bort till 1600-talets början. Gavlnarnas höga krön med plattsnidad ornering, en i Sverige ovanlig form, har, såsom utländska exempel visa, gamla anor. På de få i Norra Europa bibehållna gotiska slutna bänkarna (t. ex. i Lybeck) förekomma ofta höga gavlar. Dessa upptagas av renässansen. I dansk Christian IV-stil äro de representerade t. ex. i Christianstads kyrkas 1620 beställda bänkar. — År 1783—84 pryddes bänkarna med landskapsmålningar i dörrarnas fyllningar av Nicolaus Weller. — Bänkkvarteren i tornrummet sakna gavelkrön och fyllningsmålningar, men likna eljest de främre bänkarna och äro kanske samtida med dem. Samtliga slutna bänkar överdrogos 1853—1854 med en skärgrå oljemålning (räk.).¹

Framför norra bänkkvarteret står en nummertavla, svart med förgyllt, snidat krön från 1750 (räk.).

NUMMERTAVLA.

Bänkområdet begränsas bakåt av ett enkelt skrank, möjligen detsamma, som 1750 uppsattes »bak i kyrkan» och 1755 målades.

Där bakom är förvaringsplats för diverse material samt trappan till läktaren, vilken upptar västra hälften av tornvalvet. Den bygg-

LÄKTARE.

¹ F. n. hålles strängt på mans- (södra) och kvinnosida (norra). I mellanbänkarna brukar nu kvinnlig ungdom sitta. Äldre personer hålla på de bänkar som av ålder tillhört deras gård, men de yngre ha förlorat känslan av denna saks betydelse, vid vilken fordom fästes en så stor vikt.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 29. Stenkyrka. Dopfungt med framställningar på skålens liv av:
nattvarden, fotatvagningen, korsfästelsen; på skålens undersida:
barnamordet i Betlehem, S. Staffans martyrium (?).

Taufstein aus gottländischem Sandstein, gottländische Arbeit um 1200.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 30. Stenkyrka. Dopfund med framställningar på skälens liv av:
 Kristus frestas av djävulen och Kristus besvärjer djävulen;
 på skälens undersida: Jesu födelse och bebådelsen för herdarne.
 Taufstein, wie Abb. 29.

des 1781—83 och sträckte sig i äldre tid mycket längre fram än nu. Bröstningen löpte då öster om tornbågarna och tornrummet lämnades fritt bakom läktaren (medd. av Prosten Reuser i Stenkyrka). Så är förhållandet ännu i Tingstäde kyrka.

Den förflyttade, men väl konserverade bröstningen (fig. 28) har sitt stora värde såsom det enda föremål i inredningen, som bibehållit sin färgrikedom från 16- och 1700-talen. Bröstningens fem fält innefattas av pilastrar med målade rankor och prydas av skildrier, utförda räkenskapsåret 1783—84 av mästern J. N. Weller, framställande: i mittpartiet Kristus lärande i templet, då han anträffades av Josef och Maria; å ömse sidor härom de 4 evangelisterna med symboler. Varje evangelist är inställd i en interiör med rutat golv, utfört i ett naivt, men dekorativt perspektiv, mera erinrande om renässansens lust för arkitektoniska väggmålningar än om det slutande 1700-talet, betecknande för det konservativa draget i den gottländska konsten. Längs nederdelen av skranket är med vita bokstäver mot svart botten målat ett citat ur Esaias 62: 11 samt kyrkoherdens och kyrkvärdarnas namn och årtalet 1783.

Observera att dessa ämnen icke stå i något samband med läktarens nuvarande användning som *orgelläktare*. Kristus i templet åsyftar endast åhörandet av en predikan. För *åhörare* har också läktaren från begynnelsen varit avsedd, sångarnes plats var koret, och som vi ovan sett speciellt korbänken. I en stämma år 1792 indelas t. o. m. »lecterne» lika strängt i bestämda platser som bänkkvarteren på kyrkogolvet. De två främsta läktarebänkarna skulle då förses med lås (räk.).

ORGEL. Orsaken till att läktaren drogs tillbaka och på samma gång förstörades, var orgelverkets tillkomst, en piporgel med 12 stämmor, fasaden vitmålad med förgyllningar, invigd 1880.

DOPFUNT. Kyrkans märkligaste konstverk är dopfunten (fig. 29—36) av sandsten. H. 88—91 cm. Diam. 77 cm. Foten är prydd av fyra framspringande odjurshuvud, som bita om små fyrfotade djur, troligen symboler av de diaboliska makterna, som söka efter att förgöra människorna, vilka skyddades bl. a. genom dopets sakrament. På de mellanliggande fälten i relief: ett lamm med korsfana, ett fyrkantigt platt trollhuvud, en biskop med kräkla i högra handen och den vänstra upplyftad till välsignelse; fjärde fältet tomt. Fotens bas sirad med en bård av liljeliknande ornament.

På skålens undersidor en följd av reliefer: 1. Bebådelsen;

2. Maria och Elisabet; 3. Jesu födelse och Josefs dröm; barnet ligger i krubban, däröver höja sig oxen och åsnan; 4. Bebådelsen för herdarne; 5. Barnamordet i Betlehem; 6. En knäböjande man med en gloria höjer händerna mot himlen, där i en krets Gud (?) visar sig. Bakom martyren höjer en bödel sin arm — troligen Stefans martyrium, vilket i den nordiska staffanslegenden brukar behandlas i samband med Herodes' barnamord.

På skålens lodräta sidor innefattas de figurliga relief-

scenerna i rundbågiga arkader med vridna kolonner: 1. De tre vise männen frambärande skänker till 2. Maria, som sittande håller Kristusbarnet i skötet; i samma bågfält är Kristi dop i Jordan framställt. 3. Frambärandet i templet; 4. Kristus frestas av Djävulen; 5. Djävulen besvärjes av Kristus, som står på en höjd med högra handen upplyftad; bakom djävulen synes en med gloria försedd figur, utsträckande högra handen, troligen en ängel, som »kom fram och tjänade Honom»; 6. Nattvardens instiftelse; 7. Fotatvagningen; i mitten synes Petrus sittande med de bara benen över en tvättbalja av funtliknande form, Kristus böjer sig mot honom och omfattar hans ena ben; bakom Petrus står en annan apostel; 8. Kristus hänger på korset, en man med spjut på högra, en med klubba på vänstra sidan; spjutbäraren är den ur legenden kände Longinus, igenkännlig särskilt tydligt på handen, som han för till sitt blinda öga.

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 31. Stenkyrka. Detalj av dopfunten:
Marie bebådelse.

Verkündigung Marias. Detail des Taufsteines.

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 32. Stenkyrka. Detalj av dopfunten.
Elisabets besök.

Heimsuchung Elisabeths. Detail des Taufsteines.

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 33. Stenkyrka. Detalj av dopfunten. Kristi födelse,
bebådelsen för herdarne.
Christi Geburt. Verkündigung an die Hirten.

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 34. Stenkyrka. Detalj av dopfunten. Betlehemitiska
barnamordet.
Betlehemitischer Kindermord.

I svicklarna äro framställda änglar med utslagna vingar, två personer, som stå tillsammans, och två som kämpa med vidunder och djur. Funten är nu övermålad i blågrått (1783—84 målade J. N. Weller funten) men på en sida synes ännu spår efter en äldre, kanske ursprunglig målning. Det är korsfästelsereliefen, som en längre tid stått vänd emot mellersta bänkkvarterets skärm, men som nu, framvriden i ljuset visar blå fond, blått kors, skär kristuskropp, rött blod, svart hår och svart arkad. Skålen har ett uttömningshål i botten och täckes av ett enkelt trälock.

Ursprungligen var som bekant dopfontens plats i alla kyrkor västerut. I Stenkyrka har detta bruk bibehållits ovanligt länge. Enligt inventarieförteckningen från 1830 stod funten då under krucifixet, vars plats (enligt meddelande av Prosten Reuser) ända till läktarens ombyggnad var å muren ovanför tornpelarens västra

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 35. Stenkyrka. Detalj av dopfunten.
Heliga tre konungar och Maria med barnet.
Die hl. drei Könige, Maria mit d. Kinde.

Foto J. Roosval 1912.

Fig. 36. Stenkyrka. Detalj av dopfunten. Nattvarden.
Das letzte Abendmahl.

sida. Här utgjorde alltså ännu på 1870-talet tornets bottenvåning ett slags dopkapell.

Funten är ett inhemskt gottländskt arbete och närmar sig i flera hänseenden arbeten från mästern Sighrafs verkstad, från vilken den kända Aakirkebyfunten utgått. Den är dock av ett mycket råare arbete och liknar både genom sin ytterst naiva stil och sin fotdekoration med de 4 odjursgapen den urgamla gottska bildhuggarskolan, som skapat Stånga- och Vängefuntarna m. fl.

Den kan dateras till tiden omkring 1200.¹

¹ Genom Roosvals undersökningar över andra funtgrupper på Gottland, se Utställningen av äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910, Studier II, Sthlm 1913, s. 1, 22, 36.

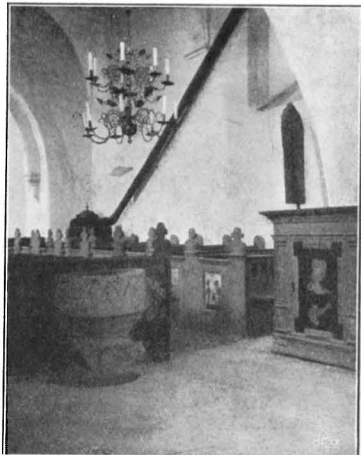
NATTVARDSS-
KÄRL.

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 37. Stenkyrka. Långhuset
mot nordväst.Das Innere des Langhauses gegen
Nordwesten.

Silverkalk, inutförgylld, H. 21,5 cm., med krucifix fastnitad på foten (fig. 38 C). Stämpl.: **W** (= Wisby) och **B. F.**. Räk. 1751 tala om »arbetslön och silvers tillägning till den nya kalken», för vilkens skull alltså en mindre, äldre, kanske medeltida kalk offrats.

Härtill hörande förgylld paten (fig. 38, D), Diam. 13,8 cm., utan stämplar.

Sockenbudstyg av tenn (fig. 38 B), kalk (H. 13,4 cm.) med paten; den rymliga, avskruvbara foten är avsedd till vinbehållare. Inga stämplat. Inköpt år 1765, åtminstone kalken. 1700-talet.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 38. Stenkyrka. A: Vinkanna av tenn. — B: Sockenbudskalk med paten. — C: Silverkalk av 1751. — D: Paten till denna. — E: Armstake av mässing.
A: Zinnerne Weinkanne. — B: Zinnerner Kelch. — C: Silberner Kelch um 1751.
— D: Silberner Hostienteller. — E: Messingener Leuchter.

Oblatask av tenn (fig. 39), L. 16,1 cm., märkt »Stenkyrka kyrka år 1872»; stämplrar: en krona över en ros och två kvistar, en ängel över vilken ett språkband: FINT THEN; vidare **G. S.** och W med ett fyrfota djur över bokstaven; alltså arbete av Visby-mästaren G. S.

Medeltiden älskade att förvara den invigda oblaten, i vilken man ju såg Kristi verkliga lekamen, på ett skyddat, men dock för de andaktsfulle synligt ställe. Det är möjligt, att det rundbågiga lilla järngaller, som under vår kyrkundersökning hittades i likbårsboden och som sedan överlämnats till Visby Fornsal, tillhört ett skåp, vari ett till oblatens förvarande avsett kärl stått.

Ett par vinkannor av tenn, (fig. 38 A) H. 39 cm., märkta på botten »Stenkyrka kyrka år 1872». Stämplrar: kronan, **G S** **W** och **S₅**, alltså Visbyarbete av mästaren G. S. 1872.

Ljuskrona av glas med 6 mässingspipor, hängande i skeppets västra longitudinalbåge, enligt inskrift på en mässingsplåt, »Skänkt av Barbara Maria Pehrs Dotter Enka efter Hans Hansson Roshaga år 1855.»

Ljuskrona av mässing i triumfbågen; enligt inskrift »skänkt till Stenkyrka kyrka av Jacob Jacobsson Mos År 1845. Kostar 100 R Dr.RGs.»

Ett par armljusstakar av mässing (fig. 38 E) i empiristil sägas i 1835 års inventarium ha blivit omgjorda av 2:ne gamla ljusstakar av mässing och 2:ne av komposition.

Ett par ljusstakar av tenn-komposition (fig. 40), gustaviansk form. Stämplat i botten: »Superfin composition af Martin Artedius uti Norrköping 1802».

Två par enkla ljushållare av trä att ställas på golvet för att användas vid de stora högtiderna.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 39. Stenkyrka. Oblatask av tenn. Zinnerner Hostienbehåller.

BELYSNINGS-
REDSKAP.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 40. Stenkyrka. Ljusstake av tenn-komposition. Zinnerner Leuchter.

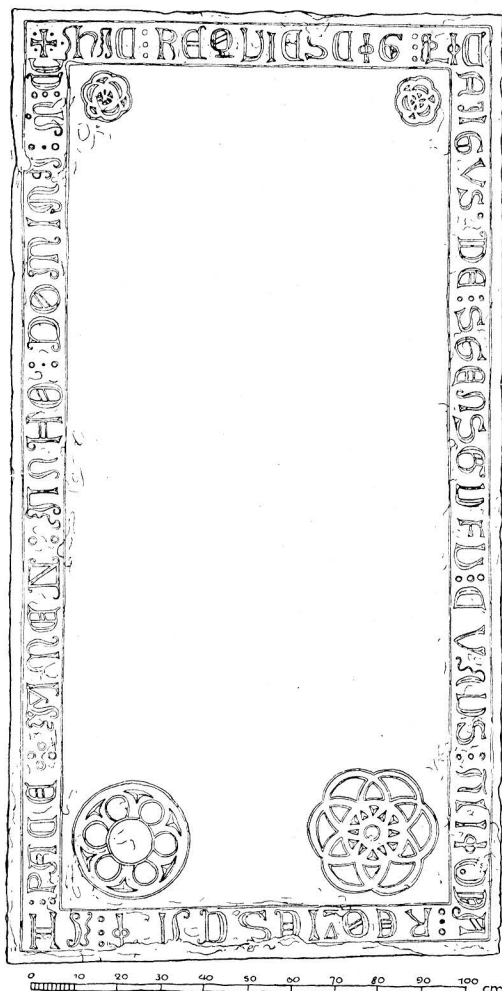
GRAVSTENAR. Stenkyrka äger högst intressanta medeltida gravstenar,¹ först och främst:

- G. 1. Gravstenen över Licnatus² (fig. 41), bildlös med majuskelinskrift: + HIC : REQVIESCIT : LICNATUS : DE : STEDNESSTUFA : ATAS : ANIWA : REQVIESCIT : IN : PACI : AMEN : ANNO : DOMINI : MCC. (= här vilar Licnatus från Stenstufu, vilkens själ må vila i frid, amen, herrans år 1200). De utmärkt fint huggna majusklerna giva stenen ett framstående konstnärligt värde. LINDSTRÖM förmodar, att Licnatus varit samme man, som 1163 var gutarnes sändebud hos Henrik Lejonet. För frågan om stenteknikens ålder på norra Gottland är det av intresse att se de fyra rosetter, som pryda stenens fyra hörn och utgöra dess enda dekoration, utförda i träteknikens former, s. k. karvsnitt. — Stenen, vars L. är 220 cm. och B. 112 cm., ligger i koret, bredvid
- G. 2. Jacobs och Botvids gravsten (fig. 42) med den avlidne mannens inristade bild och följande inskrift: HIC : SCITUS : EST : JACOBUS : UXOR : BOTVIDIS : ET : EIUS : QUOS : JANUS : CELUM : VELUT : HIC : TAMVLI : M : V : Stenen är läst i enlighet med Hans Hildebrand, vilken i MBL 1892 påpekar, att »Omskriften består av två hexametrar och vi få låta den andra hexameterns krav på sex versfötter avgöra, huru vi skola upplösa inskriftens sista, mycket våldsamma förkortning. Verserna måste tydligen läsas på följande sätt: † Hic scitus est Jacobus uxor Botvidis et eius quos jungat celum velut hic tumuli monumentum, d. v. s. här vilar Jakob och hans hustru Botvid, vilka må förenas av himlen liksom de äro förenade av denna gravvård. Som vi se, har man för att åstadkomma en vers låtit andra stavelsen i Jacobus bliva kort.» Denna läsning överensstämmer med Lindströms, utom med avseende på den näst sista bokstaven, vari Lindström läser (i st. f. 'M) en kombination av O och R, vilket tydes som ett ORA (=bed!); den sista bokstaven, V, tyder han som Vale (=farväl). Jakobs porträtt, särdeles viktig som dräktbild, överensstämmer i stil som i kostym med en grav-

¹ I detta samband bör även erinras om de å denna kyrkogård funna bildstenarna (se s. 4). Utom de tre å kyrkogårdsmuren upptäckta, ha ytterligare fyra bildstenar hittats i socknen; en av dem är den kända stora »Stenkyrkostenen» med sin utförliga framställning av ett skepp m. m. (nu i Gottlands Fornsal). Tre andra finnas i Statens Historiska Museum.

² Numreringen i marginalen hänvisar till beteckningar av gravstenarnas läge i planerna fig. 3 och 7.

Grafsten G1

Delin. G. Leche 1913.

Fig. 41. Stenkyrka. Licnatus' gravsten.
Kalksteinerne Grabplatte des Licnatus † 1200.

sten i Martebo (fig. 90). Båda äro emellertid odaterade. Mycket liknande dräkt återfinnes emellertid på kragstenarnas figurer i Uppsala domkyrkas koromgång, vilka torde vara alster av en gottländings konst vid 1300-talets mitt,¹ varför Jacob bör anses ha erhållit sitt

¹ ROOSVAL, Legender och symboler i Uppsala domkyrkas koromgång, Sthlm 1908, s. 10.

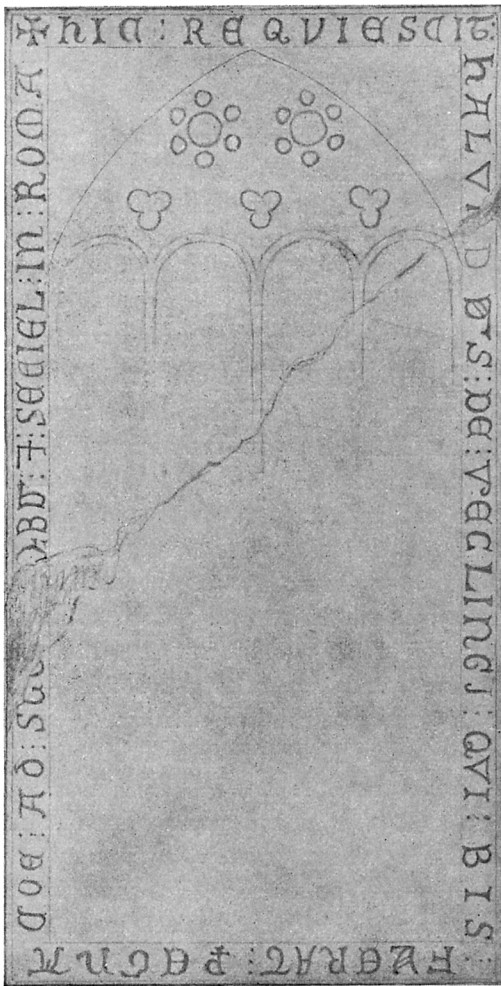

Foto. efter avgnidning av J. Roosval 1912.

Fig. 42. Stenkyrka. Jacobs och Botvids gravsten.
Kalksteinerne Grabplatte über Jacob u. Botvid.

gravmonument på 1300-talet. HILDEBRAND för stenen till ungefär samma tid som en annan 1381 daterad gravsten. Stenens L. 218 cm., B. vid huvudet 97 cm., vid fötterna 93 cm.

- G. 3. Sten med ringkors ligger innanför kordörren, utan inskrift. L. 90 cm. B. 68 cm.
- G. 4. Gravsten över Halvidus (fig. 43). I västportalens trappa äro inmurade två bitar av en gravsten, vilken på 1700-talet låg hel, men

Delin. Säve 1856.

Fig. 43. Stenkyrka. Halvids gravsten.
Kalksteinerne Grabplatte des Halvid.

nött på kyrkogården söder om kyrkan och då lästes i huvudsak lika av Wallin och Hilfeling. Den senare beskriver i sitt koncept, »Hilfelings Reise», stenen sålunda: — — »3 aln. 7 tum lång — ovan 1 aln 15 tum (mättet stämmer med den bibehållna överkantens bredd, c. 96 cm.) och nedantill 1 aln 8 $\frac{1}{2}$ tum bred — sönderslagen och nog otydlig mera från ordet fuerat till ordet semel». Härpå följer en bläckteckning av stenen med följande läsning: »Hic

requiescat Halvides de Vehlingi, qui bis fuerat in peregrinatione ad sanctum olauum (han har först läst »Jacobum», men strukit detta) et semel in Roma» (en utförlig redogörelse för läsningen av inskriften hos Lindström). Då Säve 1856 avtecknade stenen låg den »inunder västra portalen», men var dock alltjämt i sin helhet synlig. Säves avritning (fig. 43) visar en rik teckning innanför inskriften, varav nu intet spår finnes, återgivande ett gotiskt, mångdelat kyrkfönster, och torde stenen alltså icke böra dateras äldre än dylika fönster i den gottländska arkitekturen, alltså tidigast omkr. år 1300. Av de nu bevarade bitarna innehåller den synliga ytan av den större orden: $\text{HIC} : \text{REQVIESCIT} : \text{HAL} - - - \text{OHA}$, och av den mindre: $- - \text{INOI QUI BIS FVERIT}$. Med användning av fragment ocn äldre uppteckningar läser Lindström inskriften i dess helhet: Hic requiescit Halvidus de Veclingi qui bis fuerat in peregrinatione ad sanctum olavum et semel in Roma = Här vilar Halvid Veklings, som två gånger varit på pilgrimsfärd till den helige Olof och en gång i Rom. Genom uttagning ur trappan skulle möjligen stenen kunna återställas. Åtminstone måste det ännu i dag bevarade på detta sätt räddas undan vidare nöting.

- Halva trappstenen utanför södra skeppsportalen utgöres av ett
- G. 5. gravstensfragment, varå majuskelnerna $\text{S} : \text{DE} :$ — inom två parallella linjer äro de enda bevarade av inskriften. Gravstenen är tydligen ursprungligen medeltida, trol. från 1200 eller 1300-talet; en rektangel med utnött skrift i stenens mitt visar att den använts på nytt i senare tid. Är det möjligen denna sten, som avses i Lindströms förteckning under orden »En gammal sten med runor och majuskler blandade, nu oläslig»? (Anfört av L. efter Säve).
- G. 6. Sten med upphöjda, stora bokstäver utmed kanten, alla till oläslighet avnötta. I stenens mitt ett ristat malteserkors. Detta liksom de stora måtten återvänder i stenen nr 7. L. mer än 180 cm. (resten täckt av gräsmattan). B. mer än 155 cm. Stenen ligger på kyrkogården utanför korets sydöstra hörn.

Ovisst om den är medeltida.

- G. 7. Sten med inristat malteser-kors, i koret omedelbart väster om Licnatus- och Jacobus-stenarna. Den är delvis täckt av inskrift från 1655: »Anno 1655 den 10 october döde Johanna Jens D. og ligger här med Hendis børn begrafven. Gud gifve dem en gladelig opståndelse paa dommedag». Stenen säges i 1830 års inventarium förut ha legat innanför norra dörren, där nu en annan stor gravsten ligger, som på grund av att kaminen ställts på

densamma, är omöjlig att läsa. Möjligen är stenen ursprungligen medeltida? L. 272 cm. B. 190 cm.

Gravsten över en domare(?), utan inskrift, med en ristad G. 8. stor pil, vilket möjligen tyder på, att en domare legat begravnen under den (enligt Lindström, i analogi med en gravsten i Lojsta,

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 44. Stenkyrka. Epitafium över Kyrkoherden Jeremias Trelborg.
Epitaph eines Pastors, bemaltes Holz, 1640er Jahre.

varå en domare framställes med en pil i handen). På kyrkogården, utanför korets sydöstra hörn.

Epitafium av trä från 1600-talet (fig. 44) på södra korväggen, EPITAFIUM
synbarligen föreställande en prästfamilj med talrik barnskara. M. M.
Illa förstörd. Inskriptionen utplånad. Redan 1830 års beskrivning be-
tecknar den såsom oläslig. Emellertid meddelar Säve följande

Foto. H. Uddin 1911.

Fig. 45. Stenkyrka. Prästporträtt fr. 1600-talet.

Priesterporträtt aus d. 17. Jhdt.

ord: — — »164 — Hr Jeremias Nielson Trelborg, fordom Sogneprest till Stenkirke och Tings (täde), med 14 fig:r, eller 3 män, 2 fruar, 5 flickor o. 4 gossar (mycket förfallen)». Denne Trelborg är icke nämnd i Visby stifts herdaminne. Å andra sidan förekommer i detta en tidsrymd av 41 år, under vilken tid intet är känt om Stenkyrkoherdens namn. Trelborgs ämbete torde legat under en del av denna tid, 1608—1649, vilket väl överensstämmer med epitafiets stil och de bibehållna siffrorna 164. Detta epitafium liksom de båda nedan anförda prästporträtten äro viktiga

dokument till stiftets herdaminne, vilka ofördröjligen genom fackmässig konservering borde skyddas för total undergång.

PORTRÄTT. I sakristian: 2 illa medfarna prästporträtt, vilka enligt uppgift föreställa Laurentius Nicolai Judikaer † 1746 och Nils Johansson Lutteman † 1787, som efter varandra varit kyrkoherdar här. — Dräkterna tyda dock på 1600-talets förra hälft.

KOLLEKT-TAVLOR. Två håvar av röd manchester.

Ett par kollekttavlor av blåmålat trä (trol. från 1700-talet). Dep. i Gottlands Fornsal (inv. nr C. 153, C. 154).

MINNES-TAVLOR
M. M. Fyra minnestavlor i svarta ramar över korbänken nämligen:
1. Till minne av 100-årsfesten (1693) till firande av Uppsala möte 1593.

2. Till minne av Karl XI:s begravning den 24 nov. 1697.

3. Till åminnelse av Narvasegern den 20 nov. 1700.

4. Med anledning av Karl XII:s återställande av Schlesiens »Freye Kirchen Übung Derer Evangelischen Glaubensgenossen» 1707. Samtliga graverade av Ambrosius Hedengran.

En stor järnbeslagen kassakista med 3:ne lås från 1600-talet (?), där fordom kyrkans pengar förvarades.

En likbår med rikt snidade fötter från tiden 1823—32 förvaras i boden. Dess sidor bära i upphöjda bokstäver citat ur Ps 90. 3 och Job 16. 22 samt Carl Wellers namn. Denne var kyrkoherde i Stenkyrka 1823—32.

En enkel fattigstock märkt 1739 förvaras i en avbalkning under läktaren.

Bomärkesstickor, 14 stycken, av furu, omkr. 22 cm. långa, förvarades fordom, hopknutna i en knippa, i sakristian; äro nu överlämnade till Gottlands Fornsal. De utgjorde en likare för dylika inom socknen brukliga märken (utförliga notiser häröver av major Hellgren i Fornsalens inventarium).

I tornet hänger den med bladornament sirade klockan (H. m. KLOCKA. ögla 81 cm.), som bär inskriften: »År 1733 är denna klåcka omguten för Stenkiörkias Församling då Pastor och Prepos, war M. Nicolaus Judikaer, af Kongl. Stykgutarn Gerhard Meyer i Stockholm.»

Slutligen må här återgivas ett inventarium över kyrkans lös- INVENTARIUM
ören av 1682, 1682. SPEGELS INV. Samtliga däri nämnda föremål äro nu förkomna.

En förgylt silfverkalk och disch med torckkläde därtill.

Twa stycken Liusstakar af then.

Een messehake af rödt sammet.

Een Röckljn.

Altarkläde på altaret.

Twenne altarlakan, det ena gammalt, nu aldeles borte.

Een Altardook (?) Et handlakan med blåå ränar uthi.

Ett hvitt handlakan. Een lius crone.

Een stenflaska.

Ett brudesäte.

Ett mässingsbäcken til funten (*öfverstruket*).

Een kopparkittel then her Lars hafver giöra låtit och förärt till funten.

Een svensk handbook.

A:o MCCLV consecrata est Ecclesia Steenkirke in honorem S. Trinitatis Stæ Mariæ Virgijis et S. Olaf d. s. Botolphi 15 Kalendas Junii (= År 1255 *invigdes Stenkyrka kyrka till den heliga Treenighetens, den heliga Jungfrun Marias och den helige Olofs ära, på den helige Botolfs dag d. 17 maj*).

Sammanfattning av Stenkyrka kyrkas konsthistoria.

I. Under kristendomens första tid på Gottland bygges en kyrka — säkerligen av trä — på föranstaltande av en enskild person, Lickajr den vise.

II. Vid en tidpunkt före 1100-talets mitt ersättes denna missionskyrka (eller någon dess efterföljare) av en stenkyrka; övre delen av dennas triumfbågeröste är bibehållet, inbakat i den nuvarande muren ovan triumfbågen. Till samma eller ett näst därpå

följande skede hörde det torn, varav ett fragment av östmuren är bevarat, inbakat i det nuvarande tornets östmur. Dopfunten, trol. från omkr. 1200, har tillhört denna gamla kyrkas inventarier. Likaså har Licnati gravsten (av år 1200) sannolikt legat i hennes kor.

III. Den nyssnämnda kyrkans kor rives och ersättes av ett större, utåt rakslutet kor, täckt av kryssvalv. År 1255 inviges detta, den äldsta delen av den nuvarande kyrkan. Föregående skedes torn och långhus stodo alltjämt kvar.

IV. Omkr. 1270 är det gamla långhuset rivet och ersatt av det nuvarande kvadratiska, tvåskeppiga, kryssvälvda.

V. Omkr. 1280 bliver det gamla lilla tornet rivet och ersatt av det stora nuvarande.

VI. Omkr. 1310 erhåller tornets portal sin nuvarande rika utstyrsel; troligen samtidigt därmed gestaltas genomgången mellan långhus och torn till ett spetsbågigt arkadpar med en pelare av rik planform mellan sig. I den så utstyrda kyrkan har under 1300-talet ett triumfkors intagit sin plats.

VII. Kyrkans inredning göres efter 1600-talets mitt helt och hållet ny, med altartavla, bänkkvarter, korbänk och predikstol, allt bibehållet. Kyrkans lösa inventarier vid denna tid, som uppräknas i det s. 49 tryckta inventariet, äro däremot nu förkomna.

VIII. I början av 1700-talet anbragtes figurmålningar i kyrkans valv, vilka sedermera överkalkats.

IX. I mitten och senare hälften av 1700-talet tillkom »gåssarnes bänk» och läktaren; alla bänkar och läktaren målas med figurer eller landskap; en uppsättning nattvardskärl och ljusstakar av ädel och oädel metall anskaffas.

X. I mitten av 1800-talet överdragas de gamla pryddligt målade bänkarna med skärgrå färg, på 1870-talet flyttas funten från sin urgamla plats fram emot koret, läktaren drages tillbaka och förses med orgel, nya enkla bänkar tillsätts i kyrkan.

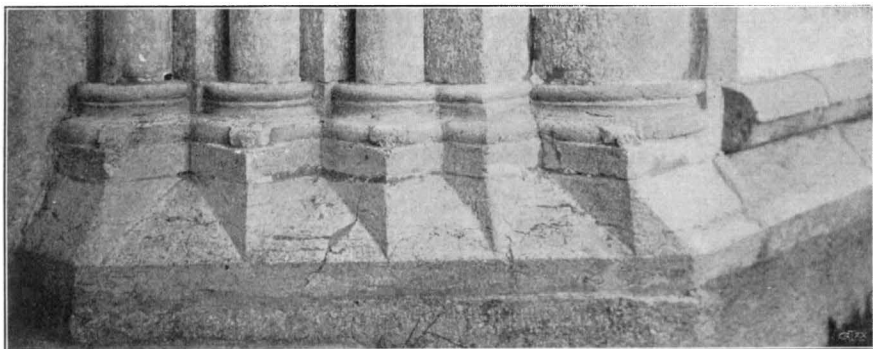

Foto. J. Roosval 1906.

Fig. 46. Stenkyrka. Basband å västportalen.
Säulenbasen in der südlichen Laibung des Westportals.

Résumé.

In der ältesten Zeit des gotländischen Christenthums wurde hier laut der Erzählung der Gutasaga¹ eine Kirche gebaut, die erste im nördlichen Drittel Gotlands, sicherlich aus Holz. Von dieser Kirche ist keine Spur mehr vorhanden. — Vor der Mitte des 12. Jhdts wurde die hölzerne Kirche durch eine kleine *steinerne* ersetzt, die wohl der älteste kirchliche Bau dieser Gegend war, woraus sich der Name Stenkyrka (*Steinkirche*) erklärt. Der obere Teil des Triumphbogengiebels ist, in dem jetzigen Triumphbogengiebel eingebacken, als dessen innerster triangulärer Kern (vgl. Abb. 19, A u. B) heute noch vorhanden.

Zu dieser kleinen Steinkirche gehörte auch ein Turm, dessen Ostmauer noch teilweise erhalten ist, und zwar ist er in der Ostmauer des jetzigen Turmes eingebacken. (Vgl. Abb. 15, 16).

Zu die alte Steinkirche wird allmählich durch den jetzigen grösseren Bau ersetzt. Erst wird der alte Chor abgerissen und der jetzige an seiner Stelle aufgeführt. Der Querschnitt Abb. 19 rechts zeigt, dass der westliche Giebel des neuen Chores (C) noch das alte Schiff hoch überragte. Der Verputz des überragenden Teils ist noch unter dem Dache des jetzigen Schiffes sichtbar. Die Kirche hatte in dieser Periode ungefähr die Silhouette der Kirche Lummelunda (Abb. 94). Die Einweihung des Chores erfolgte anno 1255². Höchstens einige Jahrzehnte später war das alte Langhaus durch das jetzige ersetzt, — die Silhouette des Baues erinnerte jetzt an Martebo (Abb. 49). Ende des 13. Jhdts wird der jetzige Turm aufgeführt.

Von mittelalterlichen Einrichtungsgegenständen besitzt die Kirche einen reich mit Reliefdarstellungen versehenen sandsteinernen Taufstein, gotländische Arbeit aus der Zeit um 1200, deren Stil und eikonographischer Inhalt aus den Abbildungen 29—36 hervorgeht. Ein hölzernes Crucifix ist auch einheimische Arbeit aus dem 14. Jhd. Zwei

¹ Unter die Ausgaben der Gutasaga seien hier angeführt: SCHILDENER, Gotalag. Greifswald 1818, SCHLYTER, Corpus juris sueogothorum antiqui, Vol. VII, Lund 1852 und PIPPING, Guta lag och Guta saga. Köbenhavn 1905—07.

² Zur Frage der Datierung des Baues vgl. ROOSVAL, Die Kirchen Gotlands Stockholm 1911, S. 85 u. 86.

mittelalterliche Grabplatten aus gotländischem Kalkstein liegen im Chore (s. Abb. 41, 42). Diejenige des Licnatus, a. d. Jahre 1200, ist der älteste datierte gotländische Grabstein. Eine dritte mittelalterliche Grabplatte im westlichen Eingang (Fig. 43).

Bis jetzt war die Kirche hauptsächlich in rundbogigen Formen ausgeführt worden. Nur im Turme zeigen sich Spitzbögen. Das Turmportal und die beiden spitzen Bögen zwischen Turm und Langhaus sind wahrscheinlich die am spätesten ausgeführten Teile des Turmes (um 1310).

Sonst stammt beinahe die ganze Einrichtung aus dem 17. Jht, nur die Westempore ist ein Zusatz aus dem Ende des 18. Jhts.

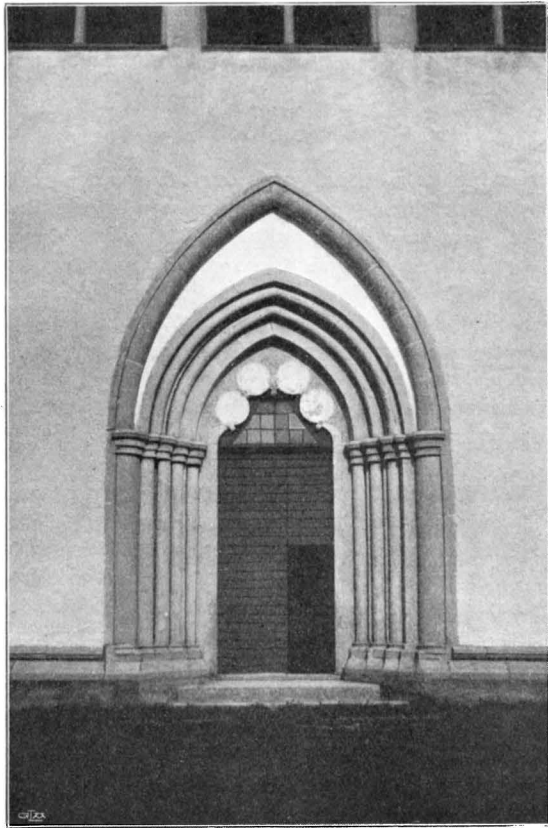

Foto. J. Roosval 1906.

**Fig. 47. Stenkyrka. Tornportal.
West-(Turm-)eingang**

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 48. Martebo kyrka i landskapet, sedd från söder.
Landschaftliche Lage der Kirche.

MARTEBO KYRKA.

GOTTLAND, GOTTLANDS LÄN, NORRA BEFALLNINGEN.

NORRA TREDINGEN, BRO SETTING, LUMMELUNDA TING.

VISBY STIFT, NORRA KONTRAKTET.

Tryckta källor: BRUNIUS II, s. 21. — ROOSVAL KIRCHEN, s. 43, 51, 191, 220, pl. 111, 112, 115, 116. — ROOSVAL, i G. A. 13 och 20 nov. 1909 samt i dec. 1909. — PETERSSON, NILS, i G. A., 30 nov. 1909. — AMBROSIANI, s. 103. — STRELOW, s. 141. — LINDSTRÖM II, s. 95. — MONUMENTA RUNICA, Sthlm 1834, s. 80 (runinskrift på en gravsten). — NORDIN, FREDRIK, i festskriften Till Oscar Montelius ²/₉ 1903 av lärjungar, Sthlm 03, s. 146 (ang. en bildsten). — NY ILL. TIDN. 1867, s. 264 (avb. av ett medeltida ciborium).

Handskrivna källor och avbildningssamlingar: HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 47; ATLAS, tab. 11, 12. — HILFELINGS REISE, avskrift och avteckning i A. T. A. H. behandlar huvudsakligen gravstenarna. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 48 ff. med teckningar av kyrkan och flera föremål samt akvareller efter bevarade medeltida glasmålningsrester; avskrift i A. T. A. — A. T. A.: 9 fotogr. (portalerna och detaljer av desamma); inv. 1830; avskrift av ovan citerade meddelanden av Hilfelings och Säve samt av G. A. ³⁰/₁₁ 1909; utdrag ur sockenstämmoprotokoll ³/₉ 1902 ang. försäljning av bildsten samt nekande svar, ²⁷/₈ 1867 ang. ifrågasatt försäljning av monstrans till St. hist. museum. — Ö. I. Ä.: 2 blad ritningar (plan, fasad, längdsektion med förslag till uppvärmningsanordning, förslag till nytt glas i de gotiska fönsterna, allt signerat Nils Pettersson) stadf. ¹⁸/₆ 1909; 3 fotografier av portaler från omkr. 1880; kort inspektionsberättelse av A. Roland 1910. — LÖFGREN, Teckningar av kyrkor, K. B.: avbildning av ext. 1828 (s. 2).

Kyrkans arkivalier: I ARKIVDEPÅN I VISBY: räk. 1588—1620 (LI, 1), 1621—89 (LI, 2), 1690—1703 (LI, 3), 1721—1800 (LI, 4) samt 1801—73 (LI, 5 och 6); prot. 1671—1804 (KI, 1), 1814—36 (KI, 2) och 1837—81 (KI, 3); inventariebok 1620—1731 (P, 1); dessutom är ett inventarium »upprättat 1582 av M. David Bilefeldt» avskrivet i en dopbok (C 1); kartor över prästgården från 1773 och 1851. — I PRÄSTGÅRDEN: Visitationsprotokoll 1744—1913, varibland flera inventarieförteckningar.

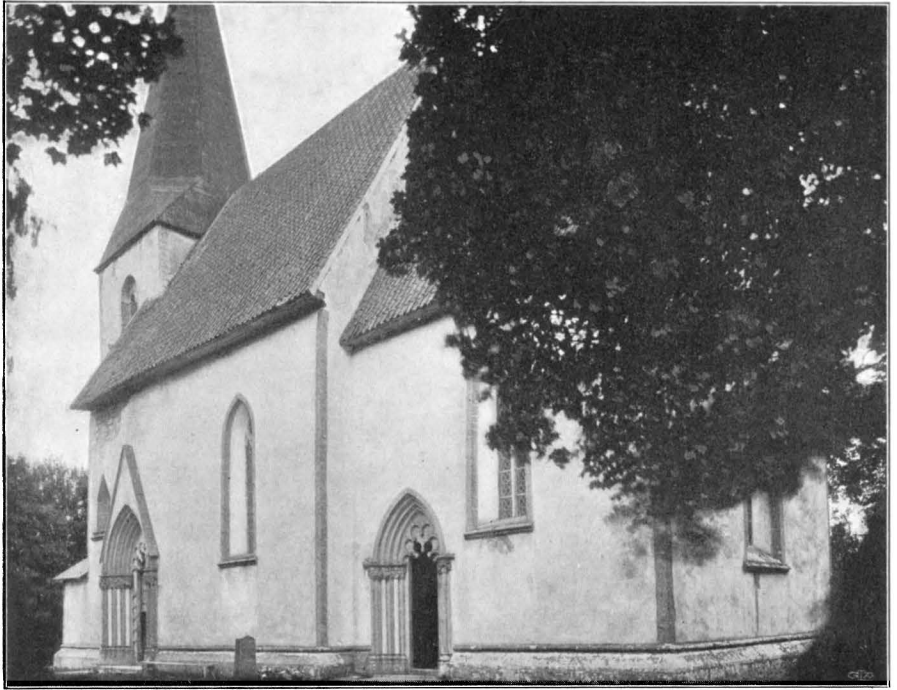

Fig. 49. Martebo kyrka från sydost.
Die Kirche von Südosten.

Foto. J. Roosval 1913.

Kyrkogården.

**KYRKO-
GÅRDENS
IN-
HÄGNAD.**

Kyrkogården är omgiven av en låg mur (H. omkr. 110 cm.) av kalkstensflis i murbruk med en nordlig och en sydlig ingång, den förra åt landsvägen, den senare in till prästgården, båda med enkla trägrindar. Muren, vilken genom avjämning år 1899 erhöll sin nuvarande oansenliga höjd, är en relativt ung anläggning — från början av 1800-talet. Dessförinnan fanns ett plank med stigluckor — troligen rödmålat, att döma av en uppgift om kyrkogårdsplanket i annexkyrkan Lummelunda (s. 97). I söder och väster ligger prästgårdens lummiga trädgård, i öster skolhus och skollärarens trädgård. Sålunda skyntar kyrkan bland grönt från alla håll eller synes dess torn resande sig över smärre byggnader. Endast åt norr, där landsvägen går, visar sig den fattigt behandlade norra fasaden i hela sin bredd. — Här är dock kyrkogårdens huvudingång. Kyrkobesökaren får alltså sikte på kyrkans verkliga

skådesida, den rika sydfasaden med gotiska bildportaler och masverksfönster, först sedan han vandrat tvärs över kyrkogården. Jfr situationsplanen här nedan.

Det förefaller eget, att det vackraste partiet således på allt sätt hålles dolt. Faktiskt får kyrkofolket, som följer den vanliga vägen, intet tillfälle att se sydfasaden. Vägen till huvudportalen går nämligen genom norra grinden, stryker sedan utmed kyrkans murar och kommer aldrig på tillräcklig distans från sydmuren för att tillåta dennas arkitektoniska och skulpturala former att komma till sin rätt. Endast den, som till äventyrs har rätt att begagna privatingången från prästens trädgård, får vid sitt inträde på kyrkogården en överblick över den omtalade fasaden.

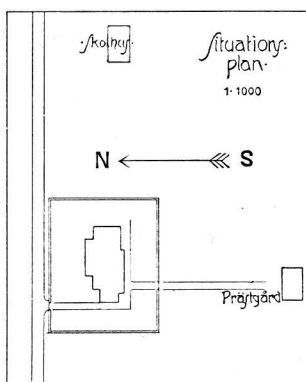
I äldre tider har dock kyrkans skönhetsvärde blivit på ett mera praktiskt sätt utnyttjat. Ännu 1851 var (enl. kartan i Visby arkivdepå) en intill kyrkogårdens västra gräns liggande triangel fri och öppen väg; i triangelns södra spets var ingången till prästgårdens park och därbredvid även huvudingången till kyrkogården. Situationen påminde mycket om Västkinde kyrkas och prästgårds belägenhet. (Västra ingången nämnes till yttermera visso 1839 i ett protokoll). Den som inträdde genom denna västra stiglucka såg plötsligt framför sig sydfasaden i ett rikt snedperspektiv (en del av denna vy i fig. 50), som givet, jämte blicken på samma fasad från sydost, var den för kyrkan fördelaktigaste synpunkten.

Kyrkobyggnaden.

Kyrkans siluett visar i storlek sammanpassande och även eljest tydligt sammanhörande kor och långhus i gotiska former samt ett i förhållande till dessa mycket litet romanskt torn. Mot koret stöder sig sakristian, åt väster förlängd av ett (sent tillbyggt) magasin. Som magasin tjänar ock en (ursprunglig) förlängning av långhuset förbi södra tornmuren.

De av tuktad kalksten uppförda murarna äro in- och utvändigt putsade eller »späckade och vitlimmade», som det gamla, ofta

HUVUD-
INGÅNGENS
PLATS. — DESS
BETYDELSE
FÖR KYRKANS
ASPEKT.

DEN FORNA
HUVUD-
INGÅNGEN
TILL KYRKO-
GÅRDEN.

Del. J. Österlund 1912.
Fig. 49^{1/2}. Martebo.
Situationsplan.

KYRKANS
HUVUD-DELAR.

MATERIAL.

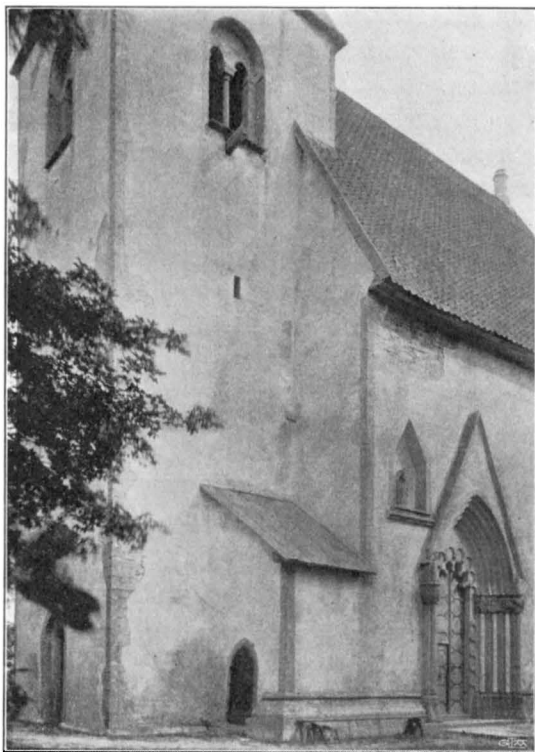

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 50. Martebo kyrka från sydväst.
Die Kirche von Südwesten.

återkommande uttrycket i kyrkans äldre räknenskaper lyder. Alla ingångars poster och yttre omfattningar äro utförda i huggen kalksten, med undantag av de rikt med figurskulptur smyckade kapitälbanden, som bestå av sandstensblock; långhus- och korportalernas inre smygars murhörn äro skodda med jämbreda bårder av huggen stenytta.

Jämbreda hörnkedjor av något större bredd pryda byggnadens alla yttre hörn utom det nämnda tillbyggda magasinets på norra sidan. Fönsterna ha också huggna yttre omfattningar(inre

dylika har endast korfönstret). Putsbeklädningens utsträckning och hörnkedjornas utseende är, vad skepp och kor angår, ursprunglig. Det kan iakttagas särskilt tydligt å ett av magasinistaket skyddat hörn av byggnaden — nordöstra hörnet av skeppet — hurusom den till c:a 20 cm. finhuggna kantbården av hörnkedjorna genom en inhuggen skåra begränsats mot den övriga delen, som genom grov nagging gjorts lämplig att mottaga putsöverdrag. På tornets hörnkedjor finnes ingen inhuggen skåra, tornets ursprungliga puts är ej heller så väl bibehållen, att man med säkerhet kan iakttaga, huru den var avgränsad mot den huggna stenen. Emellertid finnes på ett liknande gottländskt torn — Hörsne —, där tornets öst-sida liksom i Martebo ända sedan omkring 1300 varit skyddad av det nybyggda höga långhuset, den ursprungliga putsen på denna sida ställvis väl konserverad och visar sig vara skarpt avgränsad mot den huggna stenen på ett avstånd av 28 cm. från murhörnet.

I både Hörsne och Martebo torn förekommer, jämte huggsten, tegel i gluggarnas infattningar.

På flera olika punkter av hörnkedjor och omfattningar å kyrkans yttre—dock icke å tornet finnas—stenhuggaremärken (se fig. 52).

Golvet har i nyare tid belagts med plank, utom i korets övre plan, där det utgöres av kalkstensplattor och gravstenar. Före 1773 synes golvet också varit av trä. Man klagade över, att detta ruttade så snart, och önskade beläggning med Ölandssten (visitation 1760). Detta utfördes 1773 (prot.).

Alla valv äro slagna av kalkstensflis, yttertaken täckas på koret, sakristian och långhuset av tegel, magasinet är brädbeklätt, liksom även tornspiran. 1704 nämnes för första gång tegel till kyrkotaket (1769—70 köpas 2600 pannor).

Kyrkans gotiska huvuddelar, kor och långhus, äro byggda i förband med varandra och ha gemensam sockel — rundstav på skråkant — som utan avbrott passerar gränsen mellan de båda

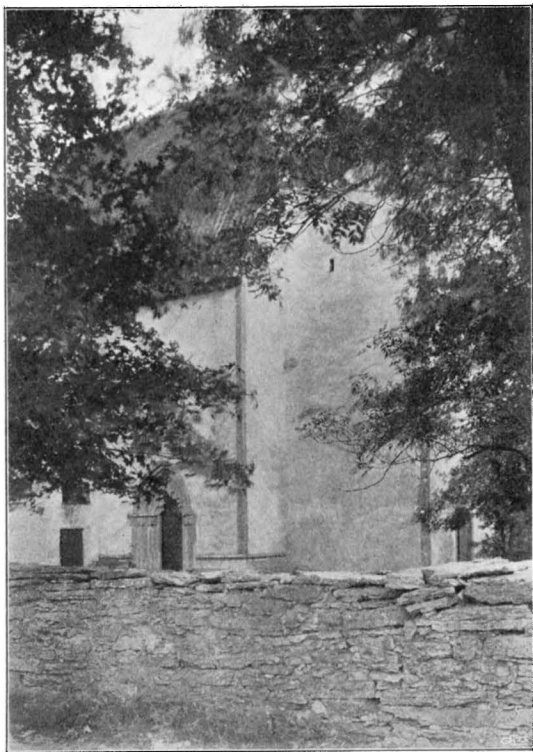

Foto. J. Roosval 1912.

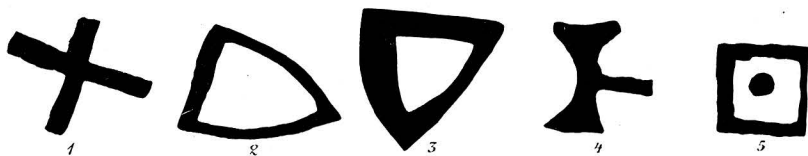
Fig. 51. Martebo kyrka från nordväst.
Die Kirche von Nordwesten.

STENHUGGAR-
MÄRKEN.

GOLV.

VALVENS OCH
TAKENS
MATERIAL.

KOR OCH
LÅNGHUS.

Delin. J. Roosval.

Fig. 52. Martebo kyrka. Stenhuggaremärken på långhus och kor. Skala $\frac{1}{3}$.
Steinmetz-zeichen.

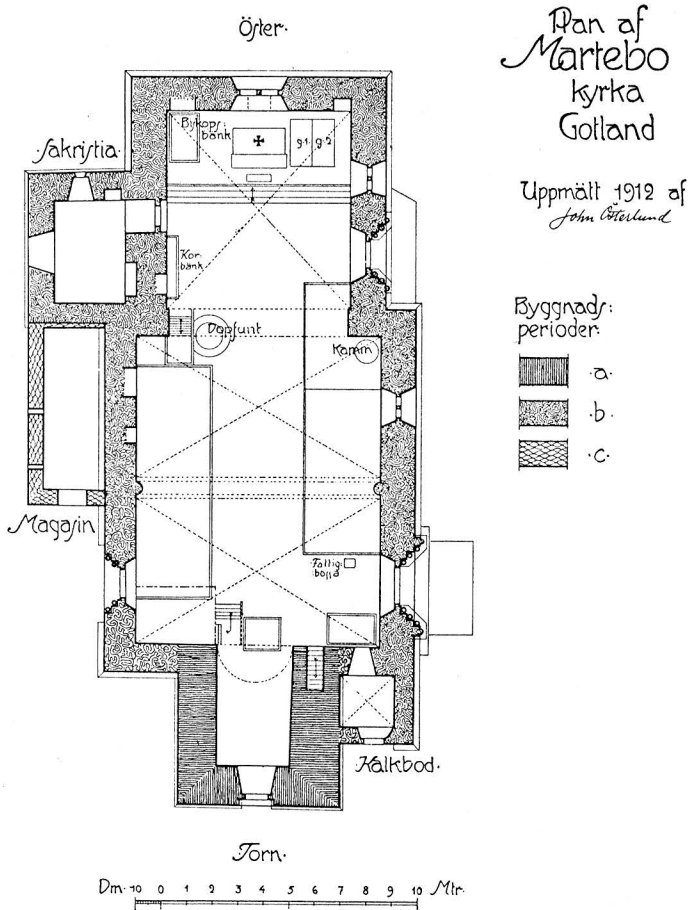

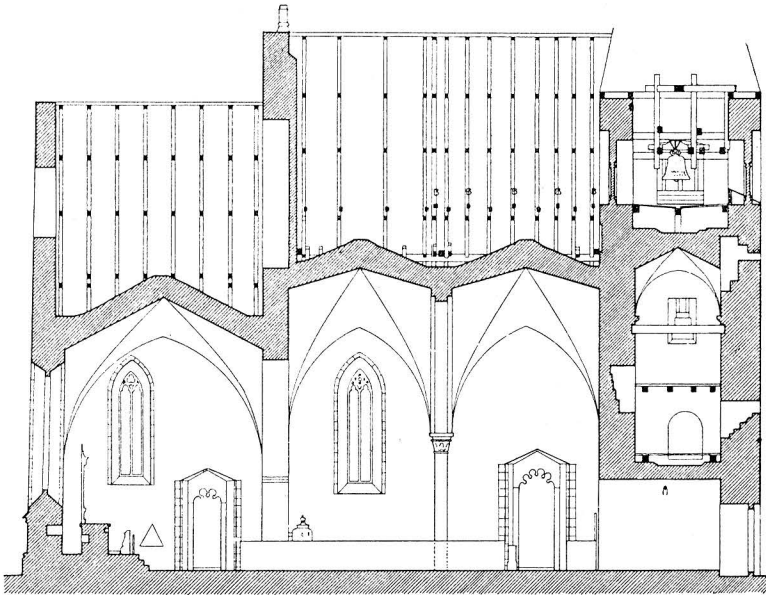
Fig. 53. Martebo kyrka, plan.
Grundriss.

byggnadspartierna. Gemensam typ råder i deras spetsbågiga fönster och portaler.

**KOR- OCH
LÅNGHUS-
PORTALER.**

På nordsidan saknas, som vanligt på Gottland, fönster. Nordsidans portal (fig. 62) är också av enklare plan än sydsidans; dess mynning ligger i murens ytterliv, under det att de båda sydportalernas (fig. 68 och 69) springa fram framför muren. Södra långhusportalen krönes dessutom av en spetsgavel.

Dessa tre portalers byggnad erinrar i huvudsak om Stenkyrkas västingång, men skiljer sig dock från denna därigenom att alla hörn ha bas och kapital och att alla kolonnetter äro lika grova.

Längdsektion.

Direkt: 10 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Met.

Delin. J. Österlund 1912.

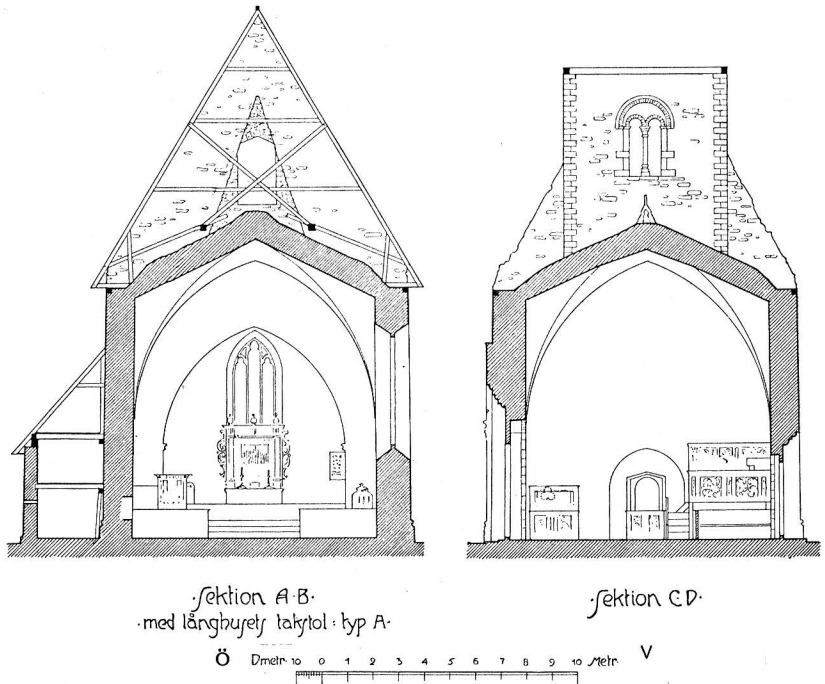
Fig. 54. Martebo kyrka, längdsnitt.
Längsschnitt der Kirche gegen Süden.

Eller snarare: de ha varit lika grova — de äro nämligen, så när som på nordportalens 2 östra kolonnetter, förkomna och ersatta av nyhuggna. (1910 anskaffades 12 dylika kolonnetter). De nya skilja sig genom sin grova nagging från de gamla slipade.

Alla kolonnetter och murhörn tänkas konsekvent fortsatta ovanför kapitälbanden såsom arkivolter av motsvarande form, utom halvkolonnetterna på huvudportalens yttersta murhörn. Dessa tänkas visserligen fortsatta ett stycke ovan kapitälbandet men avslutas, innan de hunnit kröka sig, i en pennliknande tillspetsning.

Tympanonflisans konturer och kapitälbandens skulpturer giva portalerna deras sär-karaktär. Rikast är givetvis den största, långhusets.

Flisan är skuren i cirkelformiga bukter — 4 hela och 2 halva. I samma sten är ett övre skikt utsparat, nedåt konturerat i liknande bukter, men flera: 6 hela och 2 halva. Denna »kappa» fortsattes utmed posterna av lodrät löpande rundbågfriser. På

Delin. J. Österlund 1912

Fig. 55. Martebo. Tvärsnitt genom långhuset mot öster (Ö) och mot väster (V).
Querschnitte gegen Osten (Ö) und Westen (V).

kapitälbanden äro sammanhängande sviter av figurframställningar i hög relief. I muren väster om huvudportalen är en nisch med triangelformig betäckning utsparad, plats för en helgonstatyett (vidare om denna s. 75).

Korportalen upprepar huvudportalens arkitektur med diverse förenklingar.

De å dessa tre portaler förekommande figurreliefer beskrivas nedan (s. 66 ff).

Dörrar: på huvudportalens synas endast beslagen vara gamla. Träet är nytt, brungult målad furu. Här, som å de övriga portalerna i kyrkan, å insidan stängselbom, löpande i murat hål i väggen. Nordportalen har en tjärad dörr av stående ekplankor med enkla, medeltida beslag. Ingången är tillspikad, inåt brädfodrad. Har tydligen åtminstone sedan mitten av 1700-talet varit spärrad. Korportalen har en tjärad enkeldörr utan beslag, från nyare tid. Här må även tornportalens dörr nämnas, byggd av stående ekplank, nu synliga på insidan; i nyare tid har en yttre förstärkning

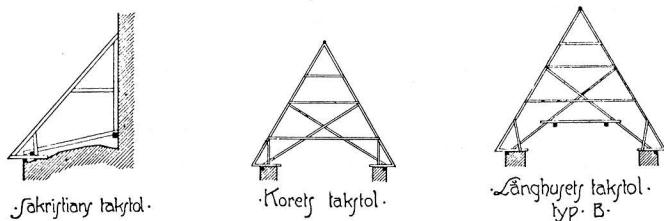

Fig. 56. Martebo. Takstolsformer.

Delin. J. Österlund 1912.

der Sakristei.

Dachstuhlformen
des Chores.

des Langhauses.

påspikats. Inga beslag äro synliga, men finnas måhända under förstärkningen.

Korets golv är delat i två plan, skilda genom tre trappsteg. Dess murar äro försedda med 4 nischer med högrakspetsig betäckning, en på nordsidan (nu dold av en bänk), en på östsidan och två på sydsidan — alla igenfyllda. Under östfönstret är dessutom en rektangulär liten nisch (förvaringsnisch?) och på östmuren, nära södra hörnet, ett väggskåp i två våningar. Den nedre är slutet med en ekdörr, den övre med järngaller, båda med låsinrättning. Här har möjligen varit förvaringsplats för nattvardskärnen. I korgolvet är omedelbart söder om altaret en treflikig piscina-mynning huggen.

KORETS INRE.

Från koret leder en ursprunglig muröppning med rund- och spetsbågig omfattning in till sakristian. Dörren är sedan 1801—02 klädd med järnplåt (enl. en föreskrift i Consistorii cirkulär n:o 57). Sakristian, vars sockel är lik tornets, är byggd i förband med koret och ursprunglig; ett kryssvälvt rum, med ett östligt, ursprungligt, rektangulärt fönster, som har huggen yttre omfattning i murens ytterliv med synlig fals för lucka något inom det nuvarande glasläget. En hake sitter även kvar i stenen för den förra luckans klinka. I nyare tid har ett stort fönster upptagits i norr. Dörrens västra smyg slutar i ett murhorn med huggen hörnkedja — nu (över)vitlimmad(!). I södra muren ett stort väggskåp med högrakspetsig betäckning och trädörrar från 1700-talet. I östra muren en öppen mindre nisch av samma form. I dess tak en järnkrok.

SAKRISTIAN.

Sakristian, som nu har ett luttak gemensamt med magasinstillbygget, vilket här nedan vidare skall omnämnas, har även före magasinets tillkomst haft ett likartat luttak. Av dettas båda rösterna är endast det östra bibehållet. Detta röstet är icke i tydligt förband med långhusmuren och såren efter västra röstets lösrivande från sitt fäste på skeppsmuren visa endast trasigt murbruk och grunda

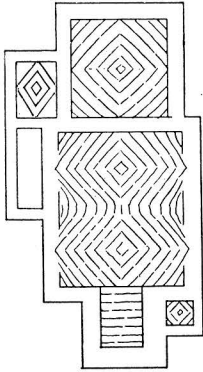
MAGASINS-
TILLBYGGET.

Fig. 57. Martebo.
Schematisk plan, visande stenskiiftens läge i valven.

Schematischer Grundriss der Gewölbetechnik.

inhuggningar i muren — alltså intet verkligt förband. Det hörn av skeppet som synes från sakristivinden är finhugget ända ned till något över sakristivalvet. Detta kan förklaras så att sakristian ursprungligen ägt sadeltak, eller möjligen så att sakristian icke från början var planerad, eller kanske att den planerats något lägre än den sedermera byggdes. Sakristians gamla västra gavelröste har rivits, i samband med magasinstillbygget. Vid detta tillfälle har man uppfört en ny mur intill sakristians västmur, rivit, som redan sagt, dennas västgavelsröste och täckt båda byggnaderna med ett gemensamt luttak. Magasinet har tre våningar.

I den andra är en sädesbinge med anmärkningsvärt, ornerat lås (fig. 93^{1/2}) inrymd för det numer upplösta sockenmagasinet räknig. Nedre delen är vedbod och förvaringsort för oanvända bänkar m. m.

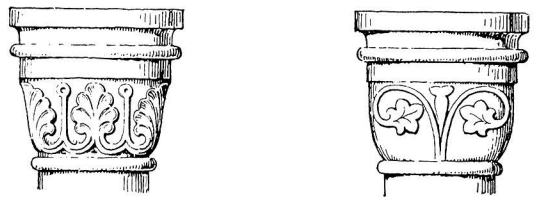
LÅNGHUSETS
INRE.

Kor och skepp skiljas genom den vida triumfbågen, i vars hjässa en stark järnögla synes, som länge varit fäste för en liten lätt glaskrona, men säkert icke anbragts för dennas skull, utan ursprungligen för en tyngre sak, väl triumfkrcifixet.

Skeppets nordmur visar, liksom korets, högrakspetsiga nischer (2 stycken, i senare tid fyllda). I dess nordöstra hörn, innanför predikstolen är en murklack, väl återstoden av ett sidoaltare.

Två enkla, ribblösa kryssvalv täcka skeppet. De skiljas av en gördelbåge av en för Gottlands kyrkor ovanligt stor spännvidd — 9 meter — stödd på två halvkolonner med ornerade kapitäl, men utan synliga baser.

Den ovanliga bredden har föranlett byggmästaren till extra åtgärder för att motverka valvens spänning. Han har byggt vederlagsmurarna i rätt stark lutning inåt, varigenom valven så att säga »begrinna nere vid marken».¹

jöder.

Kolonnkapitäl

norr.

Fig. 58. Martebo. Halvkolonnernas kapitäl i långhuset.

Die Kapitele der Halbsäulen des Langhauses.

¹ Byggmästare NILS PETTERSSONS träffande uttryck i G. A. d. ³⁰/11 1909.

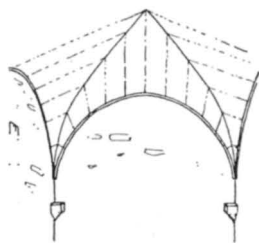
I muren söder om tornbågen är en trepass-formad, 27 cm. hög glugg, nu dold av en hänkrygg. Det är den enda förbindelsen mellan den s. k. penitens-cellen och kyrkan. Detta rum, som icke heller har förbindelse med tornet, är invändigt putsat, golvet av stampad jord. Trepassfönstret vidgar sig inåt cellen till en brett smygande fyrkantig nisch, 102×124 cm. i cellens innerväggs liv. Den spetsbågiga ytterporten har nu gångjärn och dörr av färskt datum på yttersidan. Två hål på postens norra insida för (forna) tappar, ett hål på södra sidan för låsinrättningen ange dörrens forna läge.

Ingen stängselbom eller spår av dylik finnes här, något varmed eljest alla kyrkans ingångar äro försedda. Den ursprungliga dörren var alltså avsedd att stängas utifrån.

Det lilla rummets ändamål kan knappast ha varit att lämna plats för penitentiärer, d. v. s. till kyrkobot dömda personer, vilka icke fingo höra mässan i själva kyrkan, såsom nu för besökande brukar angivas. Förklaringen kan möjligen vinnas genom aktgivande

på och jämförelse med övriga likartade rum i gottländska kyrkor. Alldeles dylika finnas i Bro och Västkinde. I Martebo äldre räknenskaper förekomma utgifter ang. »det lilla sånghuset», som möjligen avse den s. k. penitens-cellen. Sålunda år 1596 »Gifvit Bottel kirkebyggere for halfve taket offuer lille Sanghuset 38 dr». »1685 ähr dhett mindre sånghuus för dess odogligheet nederriffvet och igien medh nyje sperr samt med tegell belagt» (med nederriffvet skulle då avses endast takets rivande — anteckning i Dopboken från 1691) — å andra sidan kallas koret för »Stora sånghuset» (i sistnämnda dopbok).

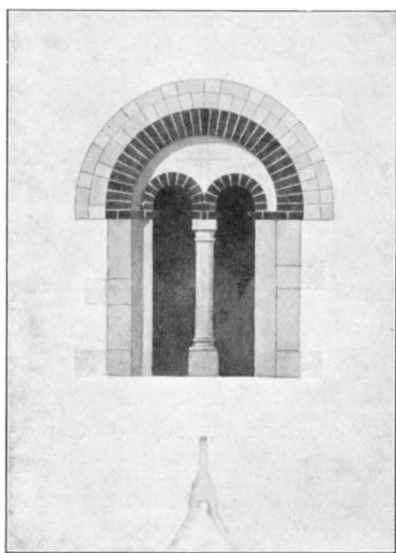
S. K. PENITENSCELL.

Delin. J. Österlund 1912.

Fig. 59. Martebo.
Spår av skälbräderna i övre tornvalvet.

Spuren der Verschalungsbretter im oberen Turmgewölbe.

Delin. J. Österlund 1912.

Fig. 60. Martebo. Östra klockhålet, delvis rekonstruerad bild.
Östliches Schalloch des Turmes.

TORNET. Tornet, kyrkans romanska del, synes redan genom sin mindre skala vara en kvarstående rest av en äldre kyrka. En lycklig tillfällighet har bevarat åt oss tornmurens ursprungliga skick. Skeppets vattentak skyddar nämligen större delen av tornets östmur med dess tegelvälvda klockhål, vilken därigenom konserverat sin ursprungliga yta; anmärkningsvärd är den ovan tegelbågen på putsen målade dubbla bågen, imiterande omväxlande vita och bruna kilstenar — ett sällsynt exempel i Sverige på målad dekoration å yttermuren (fig. 60).

Tornets nedre våning, täckt med ett tunnvalv, öppnar sig i hela sin vidd, tunnel-liknande, mot skeppet. Nästa våning, till vilken en trappa i södra muren leder, täckes av ett kryssvalv, vilket konstruktion är svår att iakttaga då dess ovansida är utfylld. Skälbräderna ha emellertid lämnat så tydliga spår, att åtminstone deras läge med säkerhet kan angivas (fig. 59). Ovanpå valvets utfyllning är inlagt ett lutgolv (ett dylikt »med ekränna» inlades 1773). I denna våning är klockans plats. Strax ovan den nuvarande klockstolen finnes en äldre, som synes vara ursprunglig.

Den höga, spetsiga tornhuvu byggdes 1701 (räk.) och var då som nu täckt med bräder. Dess konstruktion är av samma slag som i Stenkyrka (s. 15). Skeppets och korets takstolskonstruktion framgår av fig. 56. De tre sparreparen eller »spärren» i östra delen av långhuset (jfr fig. 54) byggdes nya 1782—83.

På tornets östra murs yttersida synes något nedanför klockgluggarna avtrycket av en taknock (fig. 60). På tornets nord- och sydsidor framträda två droplister (se fig. 50 o. 51) av det slag, som alltid är vanligt på gottländska kyrktorn, vilka uppförts i samband med ett långhus, och som tjäna till att skydda det här omtalade långhuset för indroppande regnvatten.

Taknock och droplister tyda på att tornet ursprungligen utgjort en enhet med ett långhus, från vilket vi eljest icke äga några minnen. Då emellertid i Lummelunda ett snarlikt torn även har sitt ursprungliga långhus kvarstående, torde vi kunna härigenom göra oss en föreställning om Martebos äldre period — ett rektangulärt långhus utan valv, med små rundbågiga fönster, troligen blott på södra sidan; i samma väderstreck en rundbågig ingång med tresprångiga poster. Till det antagna, plattäckta långhusets vind skulle då den i sektionen fig. 54 synliga, nu igenmurade öppningen i tornets östmur ha fört.

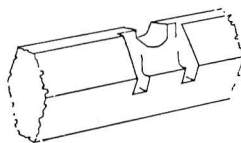
I tornets andra våning finnas 3 grova plankor fästade mel-

lan väst- och östmurarna, som väl avse att bära ett golv. Där plankorna gå in i muren, sluter sig det, som det tyckes, ursprungliga murbruket så tätt intill dem, att de förefalla inmurade samtidigt med tornets byggande. De ha dock troligen fungerat redan förut, åtminstone de två nordliga, som ha ett 6-kantigt tvärsnitt (fig. 61). Deras ursprungliga plats och syfte är okänt.

Kyrkans datering är icke angiven av någon som helst urkund eller inskrift. STRELOW har en svårbegriplig passus rörande Martebo och Lummelunda, som lyder »Oc S. Hans Kirche i Visby lod 1130 marthe bygge, Marthebo Kirche, och 1139, hendis syster Lomma: Lummelunds, den bleff i den tykke Lund opsett». Detta tydliga felstilerade, åtminstone felkommaterade aktstykke har i allmänhet uppfattats sålunda: Martha byggde Martebo 1130, Lumma byggde Lummelunda 1139. Källan för denna liksom för Strelows flesta uppgifter är alldeles okänd och alltså opålitlig. Vissa begrepp förklara sig själva: att de närbelägna, i en del fall lika kyrkorna byggts av systrar, är en fabel, som uppstått i analoga fall å andra ställen; systrarnas namn äro tagna ur kyrkornas; tanklöst nog anför Strelow, sedan han först låtit förstå att Lumma givit Lummelunda sitt namn, derivationen Lummelunda ur den »tykke» d. v. s. lummiga lunden. Varifrån han fått åren 1130 och 1139 är alldeles oklart. Vi ha t. v. ingen rätt att sätta någon som helst tro till de siffrorna. I varje fall svara inga av de bevarade byggnadsdelarna mot en så åldrig datering.

Kyrkans äldsta del, tornet, måste nämligen bestämt hänföras till 1200-talet. Genom de dekorativa tegelbågarna i ljudöppningarna kan dess tillkomsttid närmare fixeras. Detta element förekommer nämligen i en begränsad grupp av monument, såsom å tornen i Burs, Fardhem, Guldrupe, Hejde, Hörsne och Stenkyrka samt koren i Bäl och Träkumla. Samtliga dessa byggnader ligga enligt Roosvals dateringar mellan c. 1250 och c. 1280, dit också — i samma dateringssystem — Martebotornet bör föras.

Kyrkans yngre delar, kor och långhus, föras genom sina rika, stora portaler och fönster till den utvecklade gottländska gotiken, inom vilken de i ovan anförda dateringssystem lagts till 1300-talets början (jfr s. 24).

Delin. J. Österlund 1912.

Fig. 61. Martebo.
Planka i tornet.
Bohle im Turme.

RESTER AV
ÄLDRE TRÄ-
KONSTRUKTIONER.

KYRKOBYGG-
NADENS DATE-
RING.

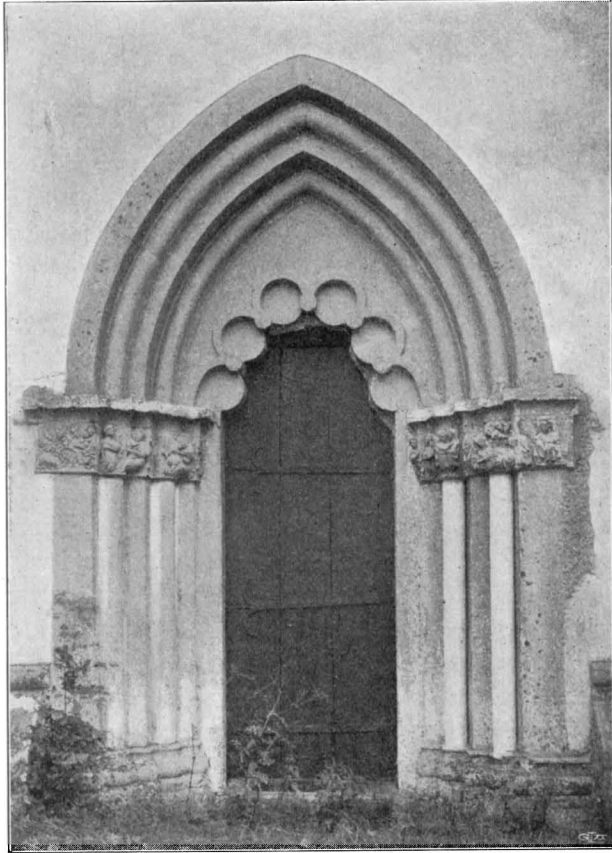

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 62. Martebo nordportal.
Nördliches Portal.

Medeltida stensulptur.

De figurala relieferna på kyrkans tre gotiska portalers kapitälband äro huggna av sandsten och voro ursprungligen — att döma av enskilda rester — målade i flera färger. De äro utförda i en enhetlig stil och skildra en sammanhängande följd av bilder ur Kristi liv.

NORDPORTA-
LEN.

Nordportalens (fig. 62) bilder illustrera Kristi födelses historia, advent- och julscener.

Västra kapitälbandet (fig. 63): Inifrån utåt: 1. Marie bebådelse. Maria höjer förvånad sin högra hand, i den andra håller hon bönboken. 2. Marie besök hos Elisabet. 3. Kristi födelse.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 63. Martebo. Västra kapitälbandet på nordportalen: Marie bebådelse, besök hos Elisabet, Kristi födelse.
Westliche Kapitellreihe des Nordportals: Verkündigung, Heimsuchung, Geburt Christi.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 64. Martebo. Östra kapitälbandet å nordportalen: bebådelsen för herdarne.
Östliche Kapitellreihe des Nordportals: Verkündigung an die Hirten.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 65. Martebo. Västra kapitälbandet på huvudportalen: Kristi dop.
Westliche Kapitellreihe des Hauptportals: Taufe Christi.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 65. Martebo. Västra kapitälbandet på korportalen: barnamordet i Betlehem.
Westliche Kapitellreihe des Chorportals: Der betlehemitische Kindermord.

Maria har sträckt ut sin arm och lagt den om barnets rygg. Ovanför barnets krubba synas oxens och åsnans huvuden och Betlehemsstjärnan; vid sängfoten sitter Josef, stödd mot sin käpp.

Östra kapitälbandet (fig. 64): Bebådelsen för herdarna. En ängel med språkband uppenbarar sig för en kapuschongklädd herde; en annan herde blåser säckpipa; under eklöv och ekollon vilar en sugga med sina grisar; bland vinlöv syns ett får. Det är anmärk-

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 67. Martebo. Västra kapitälbandet på huvudportalen: Kristi gisslande,
korsfästelse, gravläggning.
Westliche Kapitellreihe des Hauptportals: Geisselung, Kreuzigung und
Grablegung Christi.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 68. Martebo korportal.
Portal des Chores.

ningsvärt, att denna scen, där ju ingen gudomsperson förekommer och som i regel av de medeltida konstnärerna behandlas som en biscen till födelseframställningen, här breder ut sig över hela kapitälbandet. Genrebild, djurframställning, landskapsskildring spela här den största rollen.

KORPORTA-
LEN. Korportalens (fig. 68) bilder fortsätta att illustrera Kristi barn-
domshistoria. Västra kapitälbandet (fig. 66) utifrån inåt: 1. De tre

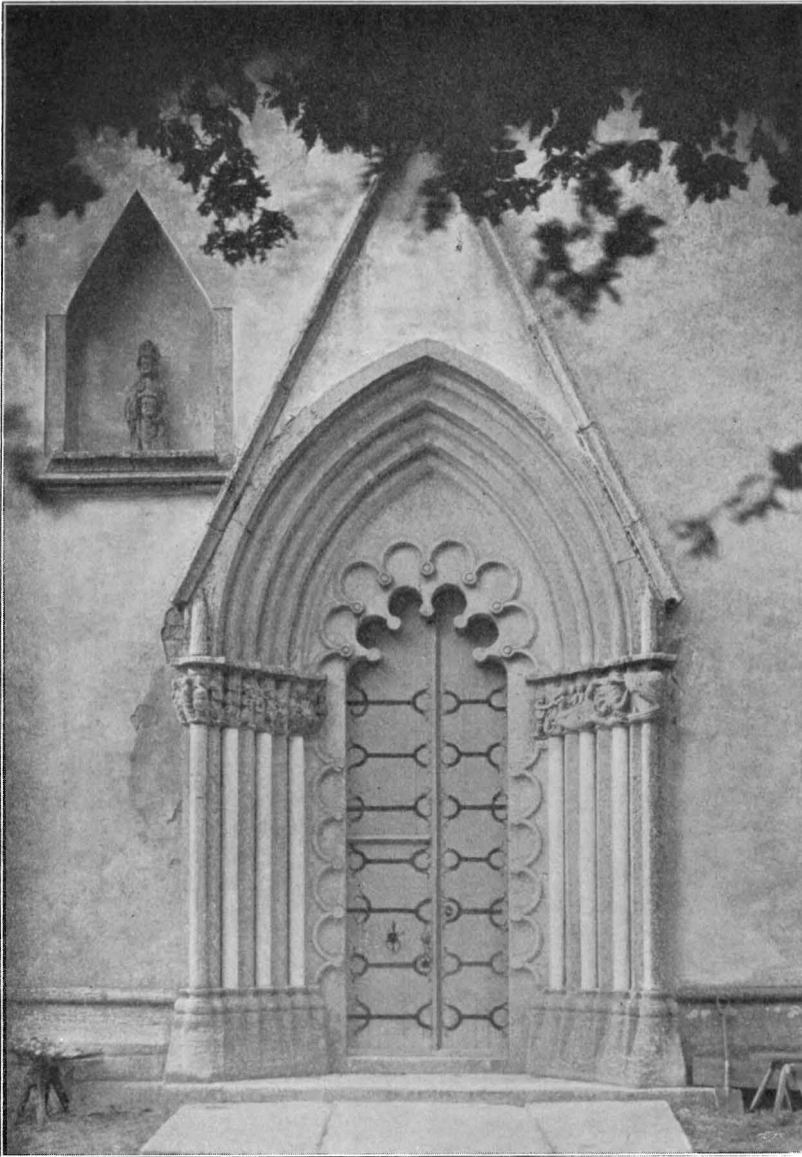

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 69. Martebo. Södra långhusportalen (huvudportalen).
Südliches Portal des Langhauses (Hauptportal).

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 70. Martebo. Korportalens östra kapitälband: Frambärandet i templet, flykten till Egypten.
Östliche Kapitellreihe des Chorportals: Darbringung im Tempel, die Flucht nach Ägypten.

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 71. Martebo. Huvudportalens östra kapitälband: Kristus i de dödas rike.
Östliche Kapitellreihe des Langhausportals: Christus in Limbis.

vise männen, en vandrande, en stannande och pekande på stjärnan, en knäböjande med blottat huvud framför Maria och barnet. Till höger om dem sitter Josef, stödd mot en stav. Detta är den vanliga iscensättningen av trettondagsbilden inom tysk och fransk konst från slutet av 1200-talet till medeltidens slut.¹ 2. Betlehemitiska barnamordet.— Östra kapitälraden, inifrån utåt (fig. 70): 1. Barnets frambärande i templet. Till vänster synes en kvinna med offergåvorna: ett väldigt ljus och duvor i en korg. 2. Flykten till Egypten. Josef leder åsnan, som bär modern och barnet. Bakom går en tjänarinna med packning och krus.

LÅNGHUSPOR-
TALEN.

Långhusets portal (fig. 69), kyrkans huvudingång, är ägnad åt Kristi lidande, påskliturgi's scener, ehuru hela sviten inledes med 1. Kristi dop i Jordan (längst västerut på den västra kapitälraden).

Foto. J. Roospal 1912.
Fig. 72. Martebo. S. Dionysii
stenstaty invid huvudportalen.
Steinerne Statue des heiligen
Dionysius.

Denna framställning (fig. 65) står här emellertid fullkomligt riktigt på sin historiska plats — en scen ur Kristi offentliga liv, förmedlande mellan barndoms- och passionsbilderna. Därpå följer som n:o 2 å samma rad Kristi gisslande. Kristus synes framifrån famnande med sina bundna händer en smal kolonn. 3. Korsfästelsen. Under korsets armar stå de i mindre skala givna Johannes och Maria. Dessutom en med hammare försedd skäggig man, som lyfter upp handen mot ögat. Är det möjligen den blinde Longinus, som dock eljest brukar avbildas med spjut? 4. Gravläggningsen. Två män sänka ned liket i kistan. Dessutom synas de sörjande Johannes och Maria (fig. 67).

Östra kapitälbandet framställer Kristus i dödsriket. Han räcker handen mot de frälsta själarna Eva, Adam och Johannes döparen. Djävulen ligger låst och bunden framför dödsrikets käftar. Rummet där bakom utfylles av ett stiliserat blad (fig. 71).

¹ Jfr HUGO KEHRER, Die heiligen drei Könige, Leipzig 1909.

I nischen väster om huvudportalen står en i sten huggen bild av den helige Dionysius (det bekanta franska helgonet, Paris' apostel »Saint-Denis»), igenkännelig på sitt avhuggna huvud, som han bär i händerna. Eget nog har han dessutom ett huvud på dess naturliga plats. Bilden synes vara huggen av samma hand som kapitälbanden (fig. 72).

Dessa skulpturer med sina ofta livligt rörliga figurer, med sina överdrivet stora, uttrycksfullt rörliga och grimaserande huvud ha nära anförvanter i många andra gottländska portaler: å Hørsne långhus, Dalhems torn och (i avlägsnare frändskap) Gammelnarns långhus. Av Roosval ha de arkitekter, vilka kännetecknas av dessa livligt berättande portaler sammanförts under en antagen mästare, med det latinska anonymnamnet Fabulator (= »Berättaren»).

Figurernas stil och iscensättningen av de bibliska ämnena tyder — efter jämförelse med tyskt och franskt måleri och skulptur — på slutet av 1200-eller början av 1300-talet. De kontinentala formerna äro dock på ett egendomligt originellt sätt omformade för det ändamål de här fylla. Dessa förebildernas accepterande och omstilisering böra ha krävt tid, varför portalerna och därmed hela den gotiska delen av byggnaden icke bör hava tillkommit tidigare än i början av 1300-talet.

Kyrkans gotiska fönster.

I södra korfönstret, vilket liksom altarfönstret har ursprungliga spröjsar av huggen kalksten, är ett fack medeltida glasmålning bevarat: vinlöv i svart och vitt, inramade av gula, röda och blå ränder. (Jfr akvarell av SÄVE i hans berättelser av 1864). År 1910 tillfogades tre stycken nya fack efter det gamlas mönster, enl.

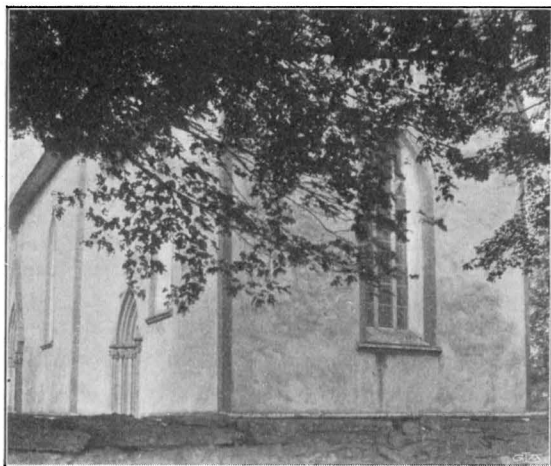

Fig. 73. Martebo från öster.
Die Kirche von Osten.

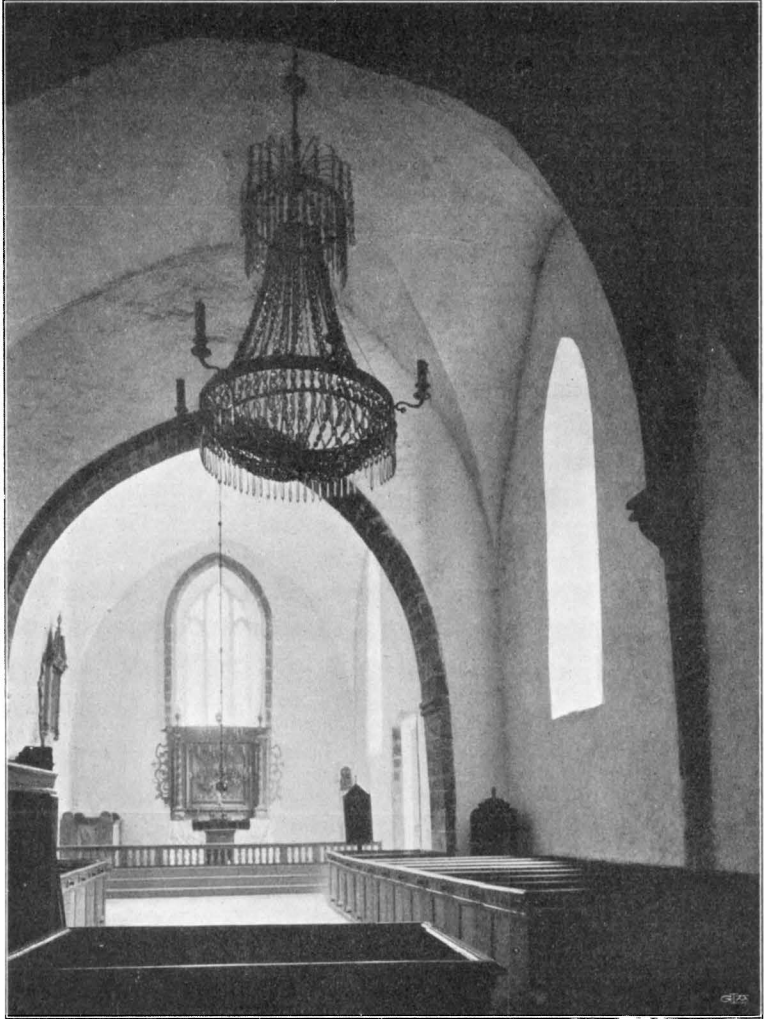

Foto. J. Roosval 1912.

Fig 74. Martebo. Interiör mot öster.
Das Innere gegen Osten.

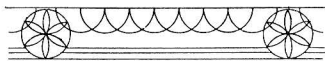
ritning av byggmästare Nils Pettersson. — Före 1910 hade fönstrets övriga fack gröna rutor av gammalt glas i blyinfattningar, en värdefull prydnad, som tyvärr avlägsnades, då församlingen lät insätta s. k. katedralglas i mönster. Altarfönstret och långhusets sydfönster äro numer på samma sätt behandlade. Här var emellertid före 1910 endast färglöst glas i vitmålade träbågar. I långhusfönstret har tillkommit nytt spröjsverk av kalksten.

Rester av murmålningar.

På korets väggar synas spår av äldre målningar i rostgult och grått, vilka synas ha framställt draperier, möjligen också akantusrankor. Det framgår av de nedan meddelade beskrivningarna av ett epitafium och en nummertavla (s. 81 o. 91), att målningen tillkommit mellan 1658 och 1735. Jfr ock s. 82 ang. lilla läktaren.

Inredning och lösa inventarier.

Det fritt stående altaret, murat och putsat, med huggna (nu ALTARE. överrappade) hörnkedjor å främre hörnen, med en tjock, i hörnen korstecknad kalkstensskiva, hör till korets ursprungliga inredning (1300-talets början). Å främre sidans mitt 5 cm. under skivan befinner sig ett hål 9×9 cm., 25 cm. djupt. Å bakre sidan en större rektangulär nisch. Framför högaltaret ligger ett träpodium, vilket främre kant består av en ekplanka, prydd med ristade geometriska ornament (fig. 75). Plankans ursprungliga syfte är okänt.

Del. J. Österlund.

Fig. 75. Martebo. Dekorerad ekplanka.
Eicherne Bohle mit graviertem Dekor.

Ett sidoaltare i långhusets nordöstra hörn kvarstår, ehuru SIDOALTARE. spolierat, och begagnas som underlag för predikstolen. Möjligen har även ett altare funnits mitt i triumfbågöppningen (se s. 84, ang. predikstolen).

Altaruppsatsen, av skulpterat och målat trä, är enligt inskrift ALTARUPP-
SATS. utförd 1675. Enl. en anteckning i Martebo dopbok (C 1) efter det Bielefeldska inventariet är målningen gjord 1676 av en »medh namn Jacob Bläss». Uppsatsen är endast till sin nedersta del uppställd på altarskivan. Övre delen avtogs 1870—86 (visit. 1886) och förvaras nu bakom altaret. Den nedre delens målning framställer nattvarden, den övre uppståndelsen. De till båda framställningarna hörande inskrifterna äro på svenska språket. Det hela kröntes av en fronton med Gustav III:s monogram och inskriften VIVAT VIGEAT FLOREAT, allt i målning. Tavlan blev nämligen, varom också en utförlig inskrift målar, ommålad 1774.

Altarskranket, en rak balustrad av kontursågade bräder, imiterande svarvade balustrar, målade i rödbrunt och blått, tillverkades 1687 av snickaren Feldterman, målades flera gånger, sist 1774—75 av mästern Nic. Weller (räk.).

Skriftestol, målad i blå marmorering med enkelt landskap SKRIFTESTOL. målat i fyllningen; stoppningen har gammal läderklädsel med

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 76. Martebo. Biskopsbänk, skriftestol och altardisk.
Bischofstuhl, »Confiteorstuhl» u. Altargeländer.

utnaggad bård. Troligen den »skriftestol» eller »confiteorstol», som förfärdigades 1629 (räk.). Den målades av Weller 1775—76 samt 1778—79, då han målade »bilderna på den s. k. skriftbänken».

Äldre altarprydnader eller eljest träskulpturer äro icke bibehållna i kyrkan. Endast en försilvrad träduva liknande dem, som bruka hänga ned från predikstolstak. Denna kyrkas predikstol har emellertid intet tak och synes aldrig ha ägt något tak. Duvan finnes redan i inv. av 1748 (i protok.-boken i arkivdepåen K I nr 2, löst blad). 1830 hängde hon över sakristidörren (beskr. 1830). Hon har möjligen utgjort krön till ett kupolartat uppbyggt funtlock (dylikt med duva i Endre och i Hörsne).

HELGONBILD. Under 1700-talet fanns en Birgittabild av sten i kyrkan (WALLINS ANALECTA), väl ett 1400-tals-arbete.

BISKOPSBÄNK. Biskopsbänk (fig. 76) i korets nordöstra hörn, med halvcirkelformigt avslutade gavelkrön. I fyllningarna äro målade Petrus, Jakob och Johannes med bibelspråk på svenska. Denna målning är alltså gjord efter 1645. Den täcker äldre målningar med ställvis läsbara inskrifter på danska, vilka antyda de äldre målningarnas innehåll »Engelen bebådar» — »Maria besoger Elisabeth» — »Jesu Christi födel»—».

KORBÄNK. Korbänken (fig. 77), fordom kallad »Choret», har i våra dagar nästan fullständigt spolierats. Endast ryggstycket med vacker

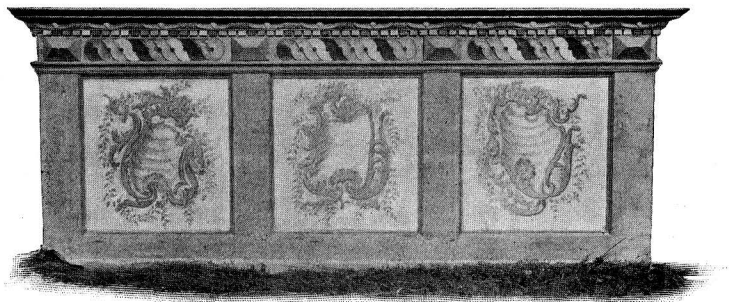

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 77. Martebo. Korbänkens skärm.
Vordere Wange des Chorgestühls, gebaut 1687, gemalt 1778—79.

rococo-ornering i blått och vitt kvarstår. Förut har bänken varit sluten och ägt två avdelningar samt tvenne dörrar (räk.). I magasinets vedbod förvaras nu den i likhet med ryggstycket dekorerade, väl bibehållna skärmen (fig. 77) och mellanstycket, däremot synas dörrarna beklagligtvis ha gått förlorade. Skärmen är ornerad med rococokartuscher i gråblått och rött på vita speglar. Ramverket är blått, entablementet ornerat av skulpterad bandflätning, tandsnitt och äggstav i rött, brungult, vitt och svart. Mellanstycket är rödbrunt — med gula fyllningar och blå överkant. Korbänken spolierades mellan åren 1870 och 86, emedan vissa delar av den förklarades vara »till hinders och överflödiga» (visit. 1886). Vid samma tillfälle uttalades en önskan om hel ny inredning i kyrkan. Lyckligtvis har denna tanke icke fullföljts.

Bänken byggdes ursprungligen av snickaren Feldterman år 1687. År 1727 målades »choret», som bänken kallas i räkenskaperna. År 1776—77 ombyggdes den (erhöll 2 bänkar i stället för 1) och 1778—79 målades den av Weller, som alltså är mästare till den ännu synliga rococomålningen. — »Chorets» eller korbänkens ändamål var att hysa sångarne, d. v. s. klockaren jämte de av församlingen utsedda s. k. kor-karlarna. År 1773 säges det i ett protokoll av d. 26 januari, att sången är för svag, vadan man beslutar att utse flera män att »gå i choret». Det var väl detta ökade antal korkarlar, som föranledde bänkens ombyggnad.

Fordom (ännu 1830) stodo två öppna, 1781—82 gjorda skrank-
bänkar för »gåssarne» i koret framför korbänken (jfr s. 113).
Första gång nämnes önskvärdheten av gossebänkar 1774 och
samma år meddelas, att konfirmationsakten införts. Dessa
båda saker stå i tydligt samband.

GOSSARNES
BÄNK.

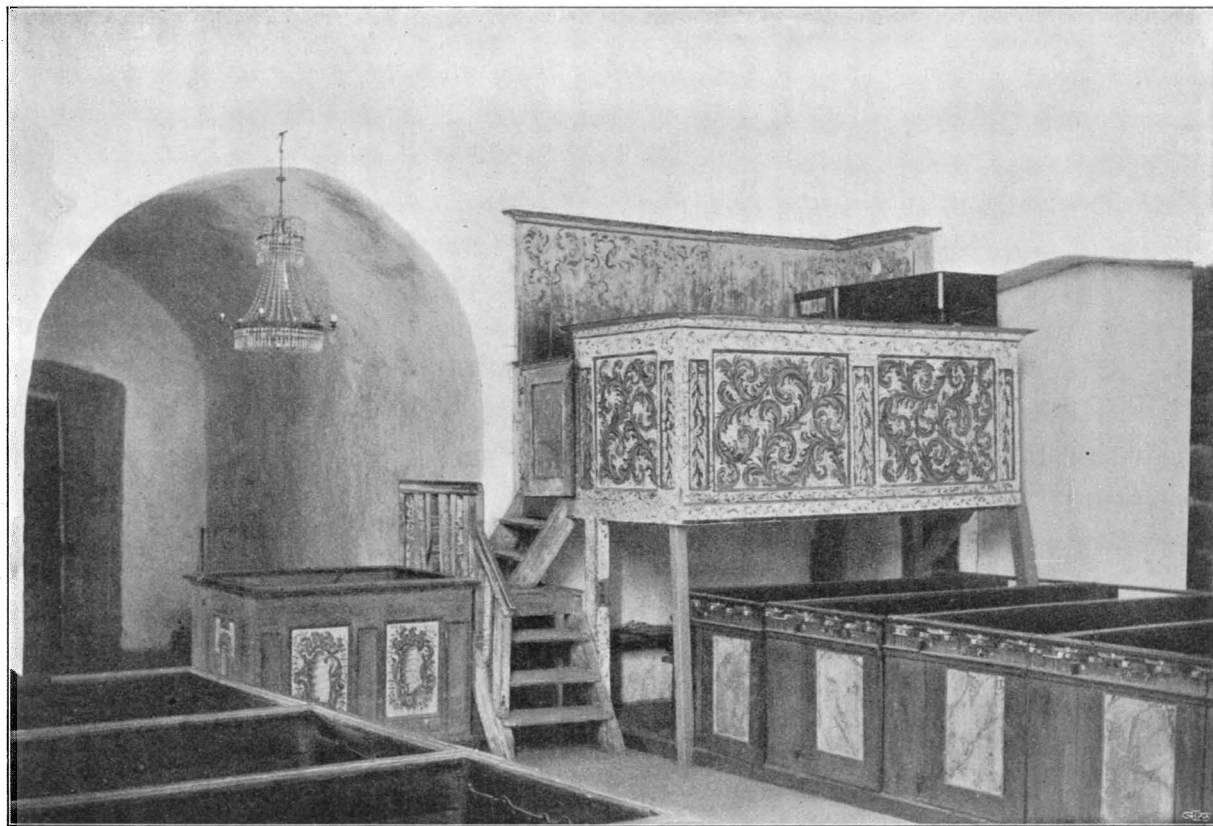

Fig. 78. Martebo. Långhusets nordvästra del med lilla läktaren.
Nordwestlicher Teil des Langhauses mit Empore. Links das Tonnengewölbe des Turmes.

Foto. J. Roosval 1912.

BÄNK-
KVARTER.

Bänkkvarteren (fig. 74, 78), som lämna en ovanligt bred gång mellan sig, äro byggda av så gott som alldeles lika, slutna bänkar, enhetligt målade med blått som huvudton. Mellan 1870—86 (vis. 1886) bortogs en rad slutna bänkar, som stod i mellangången. Bänkinredningens historik (intill denna tidpunkt) är i sina huvuddrag följande: under 1600-talet bygges tid efter annan bänkrum, så t. ex. år 1624 »en inbunden körkestol» och 1625 »två stole». År 1687 börjar man arbeta på en inre utstyrsel i enhetlig stil; då byggs nämligen på samma gång som altarskranket och korbänken 10 stycken mansbänkar, säkerligen bevarade i de nuvarande mansbänkarna (södra sidan). På kvinnosidan (den norra) ha äldre bänkar gjort tjänst, ty år 1776 beslutes, att de skola ombyggas till likhet med mansbänkarna. Deras utstyrsel är faktiskt mycket lik de senare, ehuru något förenklad. Redan före denna reglering hade man börjat bygga en bänkrad mitt på golvet. Det var prästgården, som tog initiativet, genom att på egen bekostnad bygga för gårdens fruntimmer en slutna bänk, fritt stående mellan kvarteren, år 1727. Detta är kanske den ännu bevarade bänken, som nu står längst västerut i mittgången och vilkens karolinska stil icke motsäger dateringen 1727. Åren 1773—74 tillkomma 4 nya bänkar i samma rad, och 1830 synes mellersta kvarteret varit komplett. Målningen har flera gånger blivit omgjord, såsom flera inskrifter i bänkarna visa, dock har man troligen alltid bibehållit färgskalan från 1687.

ÖVRIGA
BÄNK KRUN.

Utom kvarteren förekomma i långhuset två fristående slutna bänkar: den ena står omedelbart väster om huvudingången. Den har ett högt ryggstycke, vilket skymmer för gluggen från kalkboden eller »lilla sånghuset»; dörrens fyllning har i många vinklar brutet ramverk i karolinsk stil, målningen liknar korbänkens rococo-dekorationer. Enl. inskrift är den byggd för kapten Echingers räkning 1727 och ommålad av J. G. Möller (troligen bänkgämare, icke målare). Den andra fristående bänken är den redan nämnda, i mellangången stående, som mycket liknar den Echingerska, men som icke har ryggstycke.

NUMMER-
TAVLOR.

Vid främsta mansbänken en nummertavla i enkel, förgylld ram, krönt av en triangulär gavel (ett försök till gotik), omnämnd 1879 såsom ny och gjord »i den stil vari kyrkan blivit uppförd»(!). I motsats till denna, var den äldre nummertavlan, som förvarats å magasinsvinden(!), ett vackert, konstnärligt arbete (se fig. 79). Inskrift: ANO 1735 den 26 juli G:I:S. Denna har varit uppsatt vid 6—131689. *Sveriges kyrkor. Gotthand I.*

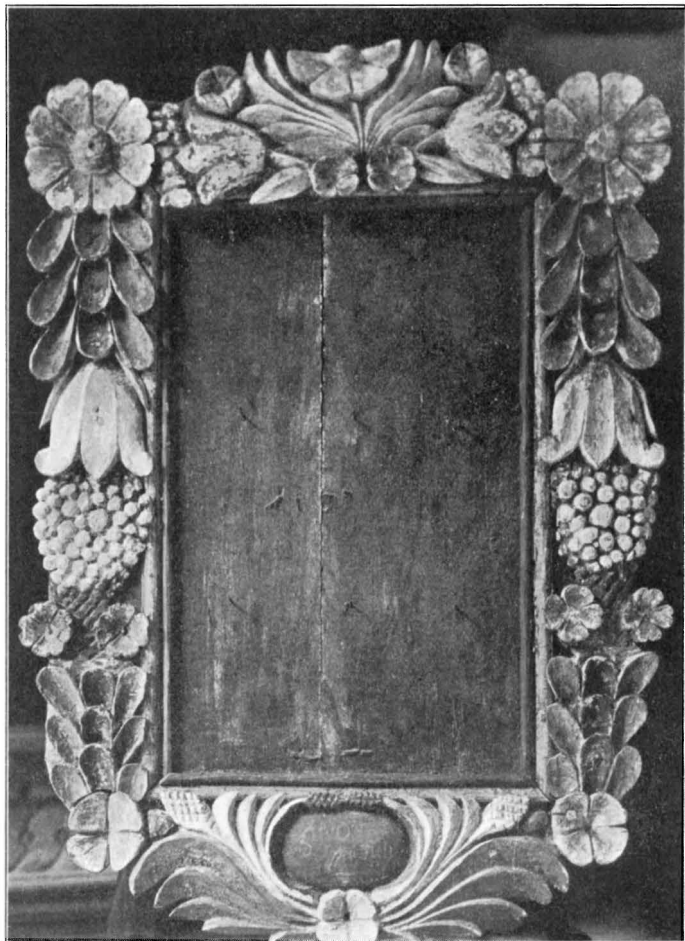

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 79. Martebo. Nummertavla av 1735.
Tafel für die Gesangbuchnummer.

korbänken (beskr. 1830). På baksidan är den målad i gul och röd akantus, som tyder på att kyrkan 1735 hade denna utstyrelse på sina murar. Det är nämligen på Gottland en vanlig företeelse, att baksidor av altarpuppseter o. a. kyrkomöbler dekoreras i kalkfärg samtidigt och likartat med murarna.

LÄKTARE. Den lilla läktaren (fig. 78) i skeppets nordvästra hörn utgör ett av kyrkans vackraste minnen. Med sina storformade, i kalkfärg målade, briljanta gula och röda akantusrankor utgör dess färg ett verksamt komplement till bänkarnas blå. Dess osymmetriska plats

Fig. 80. Martebo. Predikstol från 1500-talet.
Kanzel aus dem 16. Jht.

och små mått, som så alldeles avvika från det vanliga å svenska läktare, gör det troligt, att den representerar en äldre så gott som försvunnen typ. Läktaren var först högre placerad, så att bänkarna under den kunde användas. I nr 12 t. ex. sa från 1771 »probenstenkan Wälinder, Fru Elisabeth Westphal» (prot. 2 juni 1771). Enligt räk. byggdes läktaren år 1682.

Ett »orgelmelodium» inköpes för första gång 1865 (prot.) och placeras på denna läktare. Dessförinnan tycks den rätt och slätt ha använts som sittplats för kyrkobesökande.

Invid denna läktare, spärrande »klockvalvet» (en vanlig gottländsk benämning på tornets nedersta våning) från kyrkan, stod fordom ett brunmålat träskrank (beskr. 1830 i visitationsboken), vilke sedermera borttogs efter visitators 1830 därom uttalade önskan. Bakom skranket var sockenmagasin, innan särskild magasinsbyggnad uppfördes.

Predikstolen (fig. 80) är av en för Sverige enastående enkelt PREDIKSTOL. byggd typ; korgen är fyrkantig, uppställd på ett underlag av sten

(ett gammalt altare) i långhusets nordöstra hörn utan tak och utan ursprunglig trappa (sådan tillkom 1679 enl. räk.). Målningen visar mest blått och rött — hela inredningens huvudfärger — men även grönt och guld. Troligen tempera på kritgrund (rätt ömtåligt och i behov av konservering!). I fyllningar åt söder och väster äro de fyra evangelisterna framställda. De två fyllningarna på norra sidan äro tomma. Den troligen från mitten av 1500-talet stammande korgen är en av Sveriges allra äldsta bevarade predikstolar. Av särskilt intresse äro de underrättelser, som finnas om predikstolens forna plats. 1687 flyttas den nämligen från sitt läge på ett altare, där den sades skymma den mässande prästen, »upp med kyrkoväggen». Förutsatt, att den nuvarande platsen är densamma som den då flyttades till, stod predikstolen före 1687 mera åt kyrkans mittaxel. Uppgiften om ett altare som underlag antyder, att kyrkan haft ett dylikt under triumfbågen, vilket visserligen är regel i större kyrkor, men som i en liten landskyrka förefaller överraskande. Vår förmodan om predikstolens forna plats stärkes genom en uppgift om Lokrume kyrkas predikstol, »som stod nästan mitt i kyrkan på stora gången», enligt HILFELINGS REISE 1801, s. 15.

På muren bredvid predikstolen hänger ett timglas, monterat på en 8-kantig svart trätavla med påklistrad, tryckt evighetskalender och urtavla, signerad »David Hartwich in Leipzig». Då predikstolen icke står ända in i långhusets nordvästra hörn, bildas där en tom plats. Här ligga uppstaplade på det gamla altaret stora stenar, som döljas genom en målad bräda. (H. 55 cm., B. 95 cm.) Brädan har utgjort fyllning i något äldre inredningsföremål; målningen utgöres av en pryddlig akantusranka i grisaille på rödbrun botten. Kanske en del av korbänken före dess omändring 1776?

DOPFUNT. Dopfunten (fig. 81) H. 100 cm., Diam. 82 cm., av petrifikat-rik, brun kalksten, vilar på en i golvet infälld, cirkelrund sockelsten (Diam. 149 cm.) med runt uttömningsbäcken. Själv saknar funtskålen bottenhål. Den utgör ett vackert exemplar av en ofta förekommande gottländsk funttyp, kalkformig med veckad skål. Den har daterats till 1200-talets senare hälft¹.

Funtarnas ursprungliga plats var västerut i kyrkan. Därifrån

¹ ROOSVAL, i Utställningen av äldre kyrklig konst Strengnäs 1910, Studier II. Sthlm 1913, s. 38.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 81. Martebo. Dopfund av kalksten.
Taufstein, golländische Arbeit aus dem 13. Jht.

ha de som bekant så gott som alltid flyttats österut. För Martebo känner man, när förflyttningen försiggick.

»1687 ehr funten eller döpstenen förflyttatt, dock medh föregående förfrågande och samtyckja aff dhen högh Ehrwyrdige Biskopen och vener:o consistorio, ifrån sin stehn (?) nedhan i Lågkyrkjan (?) up till Prädickostolen som den nu står» (prot.).

Till funten hör ett enkelt mässingsbäcken, Diam. 27 cm. Dj. 8 cm. Möjligen det år 1596 inköpta (räk.).

En försilvråd, i trä snidad duva (varom ovan s. 78 förmälts)

NATTVARDS-
KÄRL.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 82. Martebo. Silverkalk och paten.
Silberner Kelch und Hostienteller aus den
Jahren 1771—72.

ställd 1771—72 av Berent Falkengren i Visby. (räk.) Inga stämplrar. (Fig. 82.)

Till kalken hör en enkel paten (Diam. 13,5 cm.).

Sockenbudstyg, näml. kalk (H. 14 cm.) med paten (Diam 6,5 cm.) av silver i brunt läderfodral. Båda föremålen stämplade I. L. B.—O₂ (= 1796)—W (= Visby) samt tre kronor. Liknar fullkomligt Lummelunda sockenbudstyg. Guldsmeden heter enligt räkenskaperna Johan Lindbom i Visby.

Ciborium (fig. 83—85) av förgylld koppar (H. 26,2 cm.) i form av ett sexkantigt, lågt torn med strävor och krucifixkrönt spirå. På tornets väggar äro passionsscener graverade, omväxlande med bladornament: den korsfäste mellan Johannes och Maria, Pieta, Gravläggningen, Uppståndelsen. Trol. inhemskt arbete från 1400-talet.

Rökelsekar (fig. 86) av brons med kedjor av järn, möjligen från 1200-talet? H. utom kedjorna 20 cm. (finnes i 1682 års inventar.).

Kristallkrona (synlig å fig. 74 o. 78) av Karl Johans-typ, inköpt 1855—56 (räk.). H. omkring 85 cm., hänger på en länk i tornvalvets östra mynning. Till kronan hörde förut en lång länk-kedja med blå, platta kulor. Den hängde då i triumfbågen. Nyligen har denna plats intagits av en ny, inköpt mässingskrona.

RÖKELSEKAR.

BELYSNINGS-
REDSKAP.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 83. Martebo.
Ciborium.
Kupfervergoldetes
Ciborium.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 84. Martebo. Detalj av fig. 83.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 85. Martebo. Detalj av fig. 83.

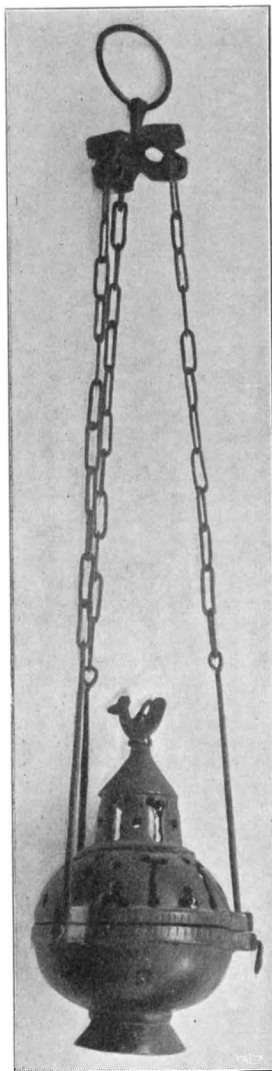

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 86. Martebo. Rökelsekar.
Rauchfass.

SPÄNNEN.

TEXTILIER.

SNYOVALDUS'
GRAVSTEN.

Trepipig ljusstake (fig. 87 A) av mäs-
sing från 1600-talet, på altaret. H. 40 cm.
Märkt E. S. År 1809 tillkom en dylik till
inventariet (inv. förteckn. i dopboken C nr
2, arkivdepån).

Ett par drivna mässingsstakar, trol.
från slutet av 1600-talet (fig. 87 B). På al-
taret. H. 28 cm. Funnos icke i inven-
tariet av 1682. Fyra par malmstakar
från 1800-talet.

Ljusarm (fig. 88) av mässingsplåt i
drivet arbete, trol. från slutet av 1600-talet.
L. 26,5 cm. Deponerad i Gottlands Fornsal
(inv. nr C 187).

Kyrkans nuvarande mässhake, svart,
enkel (gemensam med dotterkyrkan), saknar
spänne. Emellertid är den äldre mäss-
hakens spänne (fig. 89) bevarat. Det be-
står av två ovala bucklor, båda ornerade med
allegoriska vapensköldar. I den ena en död-
skalle, i den andra hoppets ankare. Den
ena bucklan bär även initialerna MDD, den
andra PAH 1646. Av silver.

Kalkduk av vitt siden med guldspets
och ornering i broderi och målning (Guds
lamm, lagens taylor). »Sydd af Charlotta
Christina Hägg Wisby den 10 oktober 1808
och skänkt til Martebo kyrka»; 64 × 62 cm.
Deponerad i Gottlands Fornsal med inv. nr
C 190.

I korgolvet söder om altaret ligga märke-
liga gravhällar av kalksten.

1. Snyovaldus' sten (fig. 90), när-
mast söder om altaret (L. c. 182 cm. B. c.
103 cm.). På stenen är ristad bilden av en

man i 1300-talets dräkt, omgiven av följande inskrift: **HIC : RE-
QUIESCIT : SNYOVALDUS : CUM : (H)LLIIS : SVIS :
JOHANNES : OLAVO : QVOM : HIC : REQVIESCHIT : I RACH.**
Förkortningstecknen och de i parentes givna bokstäverna äro till-
lagda efter LINDSTRÖM II, 95, vilkens översättning lyder: Här

vilar Snovald med sina söner Johan och Olof vilkas själar vile i frid.—Stenens stil överensstämmer nära med den i fig. 42 avbildade Stenkyrkestenen; liksom denna torde den tillhöra förra hälften eller mitten av 1300-talet.

2. Botvis sten (fig. 91) söder om ovanbeskrivna. L.

c. 192 cm. B.c. 93 cm. Figurlös, inskriften nött och svårtydd. Den lyder enligt år 1912 gjord läsning: $\text{HNO:DNX} : \text{MCCCXCII} : (\text{GH}) : \text{VIDI} : \text{N(H)GH} : \text{JHCE} : \text{HOC:GUMULO:(GUMU) : LH(H) : CR(D)O : GR(H) : QVOD:SI S:BOTVI: VOLG(H)GH}$. De utnötta ställena äro supplerade efter LINDSTRÖM, vilken f. ö. läst MCCCXVII, (1317) i stället för MCCCXCII (1392). SÄVE läste dock MCCCXCII. Så även HILFELING. Vid den senares besök år 1800 låg denna sten på kyrkogården söder om kyrkan, »mycket sliten, fördärvad och på flera ställen oläselig». Vid Säves besök 1864 låg den ännu på kyrkogården. Inskriften betyder: Herrans år 1392. Ganvids dotter ligger begravnen i denna grav, jag tror salig, emedan hon kallades Botvi.

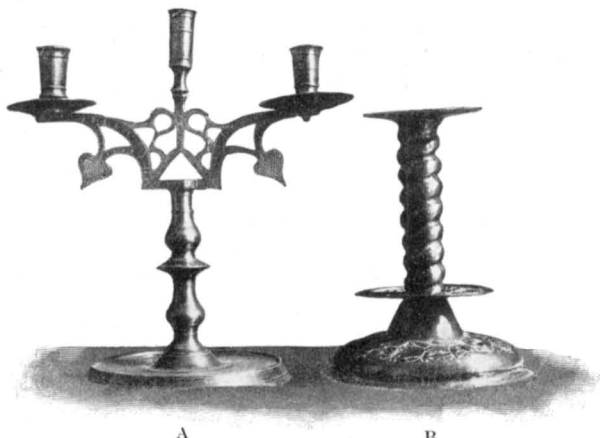

Fig. 87. Martebo. Ljustakar av mässing. Messingene Leuchter, 17. Jht.

BOTVIS STEN.

Fig. 88. Martebo. Ljusarm av mässing. Messingener Wandarm, Ende d. 17. Jhts.

Fig. 89. Martebo. Spänne till mässhake. Silberne Schnalle des Messgewandes, 1616.

Delin. J. Österlund 1912.

Fig. 90. Martebo. Gravsten över Snyovaldus.
Kalksteinerne Grabplatte des Snyovaldus. 14. Jht.

BILDSTEN. Fragmentarisk bildsten av gottländsk kalksten. Å stenen (nuvarande mått 97 × 94 cm.) äro grunt huggna — nu delvis utplånade — lineära ornament och rester av figurer samt, längs vardera långsidan, inskrift med det äldre runalfabetets runor. — Fanns vid kyrkan i golvet norr om altaret till 1902, då den försålles till Statens historiska museum (inv. nr 11696). Detta är den »liksten med runinskrift», som nämnes av HILFELING. Enligt Monumenta runica lyder inskriptionen: Hiar: hvilis: Raneulfr: Sniaval.

EPITAFIUM. På norra sånghusmuren ett målat träepitafium (fig. 92) över

prästfru med inskrifterna "Metatij Sue 38 A:o 1658" och "Metatij Sue 31 A:o 1658" troligen Thomas Bothels efterträdare, Johan Eriksson Bähr med hustru, Magdalena Thomas Bothelsons dotter (LEMKE s. 123). År 1658 är väl också hela epitafiet beställt. Omkring epitafiet har ursprungligen en grå omramning varit målad på muren, liknande dess skuggbild. Vid ett senare tillfälle, då den gula dekorationen målades (se s. 77) övermålades skuggbilden med vitt.

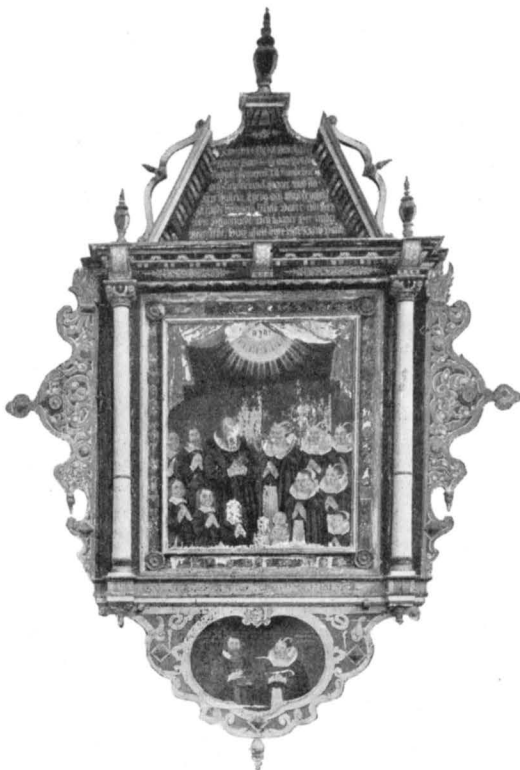

Foto. J. Roosval 1912.

Fig 92. Martebo. Thomas Bothels' epitafium.
Epitaphium des Thomas Bothels † 1654.

MINNESTAVLA

M. M.

En minnes-tavla av A. Hedengrahn över 1693 års jubelfest över Uppsala möte anskaffades och ramades 1694. Ramar till kungliga tal förfärdigades 1773--74. De äro delvis i behåll, men vanvårdade.

Votivskepp, riggad till bark, enkelt, grovt arbete. L. (utom bogsprötet) 85 cm., hängde fordom »i triumfbågen» (LEMKE) »bakom predikstolen» (P. A. SÄVES BERÄTT. 1864). Nu deponerat i Gottlands Fornsal med inv. nr C 184.

Fattigstock (fattigbössa), (fig. 93) snidad i karvsnitt, rödmålad, möjligen sen medeltida. H. 93 cm. Invid mansbänkarnas västra skärm.

Kyrkkista med järnbeslag i sakristian. H. 37 cm. L. 92 cm. Två små öppna, odekorerade (pänninge?) lådor av ek, den ena förvarad i kistan, den andra i prästgården, märkt 1762.

Kollekt-tavla av furu, målad röd med kerubshuvuden och inskrifterna P. K. — 1623. L. 47 $\frac{1}{2}$ cm.

Två enkla håvar av urspr. svart sammet¹

Budkavle märkt 1693 och med gårdsnamn, för ordnande av skyldigheten att ringa vid kungliga begravingar. Nu deponerad i Gottlands Fornsal med inv. nr C. 188.

Skyldigheten gick i den ordning gårdsnamnen på kavlen voro inristade. Vid ringningen efter Adolf Fredrik exempelvis var Lille-myra den sista gård som gjorde tjänst. »Om sådant framdeles skall ske begynner Storemyra» heter det i vederbörande stämmoprotokoll. I Fornsalen är även deponerad en annan budkavle, märkt »1792», »de fattiges klåba» m. m. användes troligen som legitimation för den fattige, som hade matdagar.

Den i tornet hängande klockan är enligt inskr. gjuten 1840 av Fr. Seipel och J. G. Liljendahl. KLOCKA.

Kyrkans äldsta bibehållna inventarieförteckning uppgjordes 1582 av pastor David Bilefeldt och återfinnes i avskrift från 1600-talets slut i en dopbok (C 1). Förteckningen är där försedd med tillägg och anteckningar om avskrivna föremål. Här nedan avtryckas endast den ursprungliga förteckningens föremål: INVENTARIUM
1582.

En förjylt kaleh och disk	Thwå bruchliga messhaglar
En thÿn Kaleh och dijsk	En brukeligh Messeserch
Ett ko(hrs?)klädhe dher till	En dansk Evangelij boch
En förjylt Monstrantz till att lägga brödh	En dansk psalmboch
vthi.	En gammall Koerkappa

¹ Det vanliga uttrycket för kollekt-medlen är t. o. m. 1770—71 tavlepenningar F. o. m. 1771—72 synes emellertid håvar ha använts, ty då talas om »hov- eller tavlepenningar» (räkensk.). Efter 1801 möter endast uttrycket »håvmedel». 1911 beslutes att håvgång skall upphöra och i stället ett mässingsbäcken anskaffas.

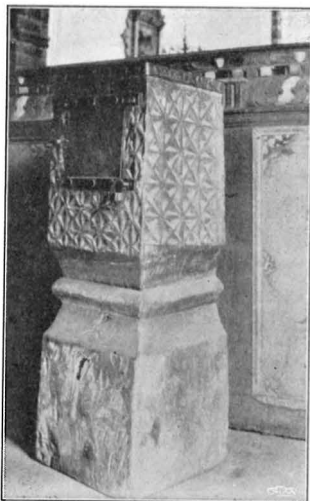

Foto. J. Roosval 1912.
Fig. 93. Martebo. Fattigstock.
Armenbüchse.

En gammall Messchagell	Een Missal in folj. maj.
Alter-klädhett på alterett	Een Missal, dhenna hörer till Lumme-
Ett bruchligt handlathan	lunds kyrkja
Thwå tejnflusestachar	Klocha malm vj fp
En Jern Liusestacha medh twå pipor	Bly aff piporna vj fp
En lijten handklocha	Try låäss för kyrehiones Kista
Ett kääpper Röchelse kärl	Ett låss för dhe fattigas stoeh
Thwå Thänflaskor En stor och en liten	It glass att halfwa messewyn Vthi
En träbössa till kyrchiobrödh	Lutheri Catechismus dhen större för-
En Jern stöb	svenskat aff M. Petro Rubechio For-
En jernpicha	mula Concordiæ.
Ett messingsbechen till funten	

Sammanfattning av Martebo kyrkas konsthistoria.

1. En mindre stenkyrka, av vilken endast det västliga stentornet återstår, med tegelbågar över de stora klockhålen och även annan färgdekoration å murarnas yttersidor. Tornet var avsett att bära klockor och möjligen även att i sin bottenvåning utgöra ett dopkapell. Samtidigt bör funten ha anskaffats, och möjligen rökelsekaret. 1200-talets mitt.

2. Kor och långhus rivats och ersättas av ett gotiskt, rakslutet kor och enskeppigt långhus, båda kryssvälvda, varmed kyrkans nuvarande form föreligger. Omkring år 1330.

3. Ciborium av förgylld koppar. En Birgittabild av sten, nu förlorad. 1400-talet.

4. Predikstol och (något senare) biskopsbänk, 1500-talet.

5. Funten flyttas upp till predikstolen. Enhetlig inredning med altaruppsats, korbänk, bänkkvarter och läktare, allt färgrikt målat. Ljusstakar. Slutet av 1600-talet.

6. En som sockenmagasin avsedd tillbyggnad till koret uppföres. Kyrkogården får stenmur. Början av 1800-talet.

7. Korbänken och altartavlan stympas, mellersta bänkkvarteret slopas. Katedralglas insätts i fönstren. Slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Résumé.

In der Mitte des 13. Jh's wurde hier eine kleine steinerne Kirche aufgeführt, von welcher jetzt nur der Turm erhalten ist. Die Behandlung der Aussenflächen ist besonders bemerkenswert. Der weissbräunliche Verputz liess die Ecken in einer Breite von 28 cm frei. Die Pfosten der Schalllöcher waren in gleicher Weise behandelt, die Bögen derselben — sowohl die Principalbögen, wie die kleineren gekuppelten Bögen — sind aus unverputztem Backstein mit weiss angestrichenen Fugen geschlagen. Oberhalb der grossen Bögen sind zwei äussere Bögen auf dem Verputz gemalt worden, welche weisse und braune Keilsteine imitieren.

Um 1330 wurden Chor und Langhaus abgerissen und an ihrer Stelle die jetzigen aufgeführt. Das hohe Satteldach des Langhauses hat seitdem den grössten Teil der östlichen Turmmauer verborgen; hierdurch ist die oben erwähnte hübsche farbige Mauerbehandlung erhalten geblieben. Der Neubau ist einer der am reichsten mit figürlicher Plastik ausgestatteten Gotlands (Abb. 62—72). Die Skulpturen bedecken die Kapitellreihen der Portale und zeichnen sich durch eine lebendige Erzählungsart und teilweise sehr gute Bewegung aus. Sie waren, wie viele Spuren beweisen, ursprünglich bunt bemalt. Die Konstruktion des Langhauses zeigt eine für Landkirchen kühne Gewölbebreite. Die Gruppe von gotländischen Kirchen, welche die beiden genannten Züge — bewegte Skulpturen der Kapitellreihen und weiträumige Wölbungen — in ähnlichen Formen zeigen, sind mit einem anonymen Namen als Werke des Meisters FABULATOR zusammengeführt worden.

Von mittelalterlichen Gegenständen sind übrig: der Taufstein, gotländisch aus dem 13. Jht. (Abb. 81), und ein Kupfernes Ciborium mit graviertem Dekor (Abb. 83). Die Kanzel ist von altertümlichem Typus (1), 16. Jht. die sonstige Einrichtung in der Hauptsache aus dem 17. Jht.

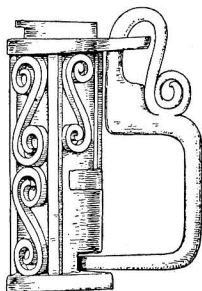

Fig. 93 ¹/₂. Martebo. Lås till spann
målskistan.
Schloss der Getreide-
truhe.

Foto. A. T. A. u. å.

Fig. 94. Lummelunda kyrka från sydväst.
Die Kirche von Südwesten.

LUMMELUNDA KYRKA.

GOTTLAND, GOTTLANDS LÄN, NORRA BEFALLNINGEN.
NORRA TREDINGEN, BRO SETTING, LUMMELUNDA TING.
VISBY STIFT, NORRA KONTRAKTET.
ANNEX TILL MARTEBO.

Tryckta källor: BRUNIUS, II, s. 17. — GOTL. KYRKOR, s. 253 med exteriör. — ROOSVAL KIRCHEN, s. 51, 191, 194, 219. — AMBROSIANI, s. 97. — AMBROSIANI, Medeltida kyrklig byggnadskonst, Sthlm 1904, fig. 30 h. (korets sockel).

Handskrivna källor och avbildningssamlingar: HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 50. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 54 ff. — A. T. A.: 6 foto (2 ext. från SV, int. mot Ö., korportalen med detaljer), profil av korets sockel, penn-teckning; inv. 1830 samt avskrift av Hilfelings och Säves hithörande ovan citerade meddelanden.

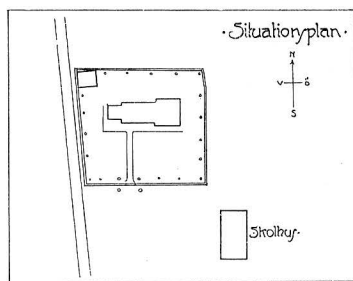
Kyrkans arkivalier: I ARKIVDEPÅN I VISBY: räk. 1620—1801 (LI, 1—4), 1801—75 (LI, 5 o. 6), prot. 1771—1804 (KI, 1), 1814—36 (KI, 2) och 1836—81 (KI, 3); ett inventarium av 1692 å löst papper i KI, 2; visitationsprotokoll i samma volym som Martebo (N 1); karta över »Lummelundz Kyrkio ägor», trol. av 1696 samt över »Lummelunds prästgård» av 1773 (Obs. de olika beteckningarna på samma jord!).

I KYRKAN: Beskr. av 1830 finnes i den för Martebo och Lummelunda gemensamma visitationsboken, en bunt byordningar från 1757 och 1839 samt byarättens protokoll från 1788—1847.

Kyrkogården.

Kyrkogårdsmuren (se planen fig. 95), vårdslöst lagd kallmur av Kyrkogård kalksten och något gråsten, har två enkla trägrindar utan stenstolpar åt väster och söder. Före 1833 inhägnades kyrkogården av ett antagligen rödmålat¹ plank, såsom förhållandet i äldre tid även varit i Martebo. Lövträd kanta muren och omgiva vissa gravanläggningar.

I kyrkogårdens nordvästra hörn blev för det redan före 1771 (prot.) existerande sockenmagasinets räkning en rappad stenbyggnad uppförd. Magasinets säd förvarades först i en »binge i klocktornet», som man redan 1776 fann allt för liten. Magasinet blev dock uppfört först något senare bl. a. beroende på långvariga meningsskiljaktigheter angående den ur skönhetsynpunkt lämpligaste platsen. 1891 fogades till magasinet ett likvagnsskjul.

Delin. J. Östertund.

Fig. 95.

Lummelunda kyrkas situation.
Situation der Kirche.

Kyrkogården omgives i norr och öster av hagar, i söder av skolhuset med framförliggande kal plan. Här låg fordom ett trähus, »prärestugan» eller »sockenstugan», som även tjänade pastor till kvarter på söndagarna (i 1777 års prot. diskuterades dess nybyggande), samt ett hus för prästens hästar.

Kyrkobyggnaden

består av ett långhus med västligt torn, båda i huvudsakligen rundbågiga former, samt av ett i förhållande till långhuset bredare och högre kor i spetsbågiga former (fig. 96—98).

Hela kyrkan är byggd av kalksten, vilket material här behandlats MATERIAL. på samma sätt, som för Stenkyrka och Martebo beskrivits. Hörnkedjor och omfattningar äro som vanligt fria från puts till 20 å 22 cm:s bredd. Det är icke möjligt att avgöra, om den putsfria ytan varit på samma sätt som nu begränsad. Det är emellertid, vad koret angår, troligt genom analogi med Martebo kyrkas hörnkedjor.

¹ Vid visitation 20 sept. 1742 påpekas plankets dåliga tillstånd. En person erbjuder sig att rödfärga det.

Foto. J. Roosval 1911.

Fig. 96. Lummelunda kyrka från söder.
Die Kirche von Süden.

Tornet, där de senare putslagren äro delvis avfallna, och långhuset ha troligen ursprungligen haft sina hörnkedjor anordnade på samma sätt som i Martebo torn. I nyare tid ha hörnen å hela kyrkan varit vitlimmade, åtminstone till 1862, då man beslöt att avlägsna den »oförståndiga» vitlimningen. Tegel i tornluggarna (som i Martebo) förekommer icke här. Överhuvudtaget saknas tegel, utom (osynligt) i omfattningarna till de fyrkantiga, sena fönsterna i långhuset.

Golvet är av trä utom i övre koret, som är belagt med kalkstensplattor. Träbeläggningen beslutas 1861. Förut stengolv. Åren 1775—78 belades hela kyrkogolvet och sakristian med sten. Materialet härtill sades finnas till större delen *under* bänkarna, dessutom köptes »43 st. Ölandssten eller s. k. Halvsten». Den äldsta underrättelsen om golvbeläggning tyder således på ursprunglig beläggning med stenplattor.

Alla yttertak äro täckta med tegel, utom tornhuven, som täckes av tjärade bräder. Tegel omtalas i räkenskaperna redan 1646 (»taksten» eller takpannor — 1684 köpas 3,800 dylika).

Dessa tegelpannor användes troligen på koret, ty 1751 talas om tegeltäckning av långhuset, vilket dessförinnan torde haft tjärat

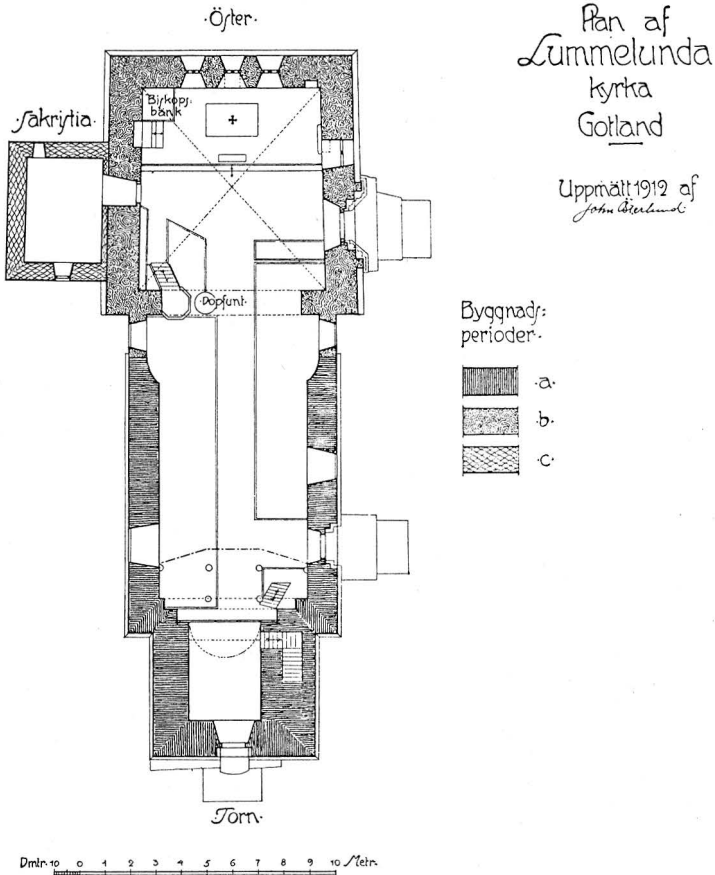

Fig. 97. Lummelunda kyrkas plan.
Grundriss der Kirche.

bräddtak: ett på långhusvinden befintligt »överloft» (se s. 101, fig. 100) består nämligen av på *undre* sidan tjärade plankor. Då överloftet tillkom just 1751 torde dessa plankor vara rester av långhusets äldre betäckning.

Torn och långhus äro byggda i förband, tornets östmur är samma mur som långhusets västgavel. TORN OCH
LÅNGHUS.

Sockeln å dessa byggnadsdelar är skråkantig (fig. 99 B), portalerna — en sydlig på långhuset, en västlig på tornet — båda enkla, outsirade, rundbågiga, endast sydportalen tvåsprångig. I denna senares övertäckning växla rödaktiga och grå kilstenar, dock endast i den av dörrposterna burna bågen. Den inre övertäckningen å båda por- SOCKEL.
PORTALER.

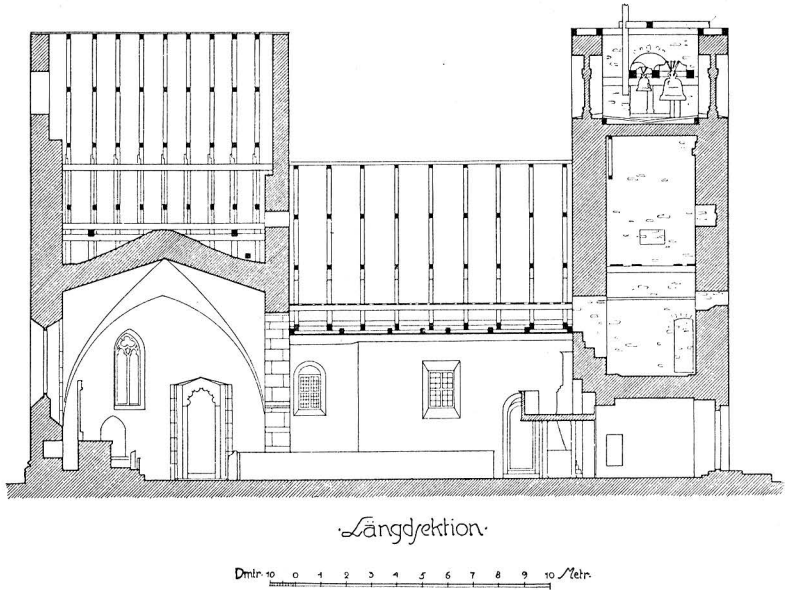

Fig. 98. Lummelunda kyrka. Längdsektion.
Längsschnitt der Kirche.

talerna är rundbågig. Södra dörren en enkeldörr från 1780—81. Torndörren från 1849.

FÖNSTER. Långhuset torde ursprungligen haft blott ett litet rundbågigt fönster. Av detta är intet spår bevarat. Men det måste så ha förhållit sig, eljest skulle man näppeligen på 1800-talet — som vi strax skola se — ersatt ett förut befintligt fönster med ett så pass litet som det nuvarande.

F. n. har långhuset 4 fönster, rektangulära, med rutor i murens ytterliv. De äro alla något olika varandra och böra ha tillkommit i följande ordning.

Ursprungligen har, enligt vårt ovan sagda antagande, funnits ett romanskt fönster, öster om portalen. På 1600-talet har man kompletterat belysningen med ett nordfönster, vars små rutor i blyomfattning, de minsta i kyrkan, tala om dess höga ålder. Det är sannolikt detta fönsterarbete, för vilket murmästare, snickare och glasmålare anlätades 1665 (räk.)

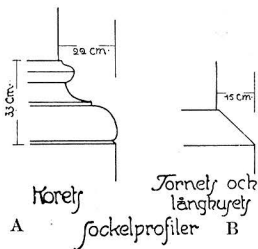

Fig. 99. Lummelunda.
Socklar.
Sockelprofile des Chores (A),
des Turmes und des
Langhauses (B).

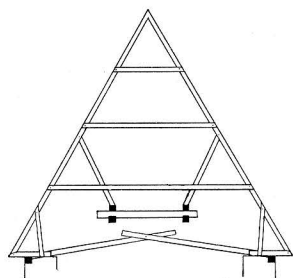
Sedermera har tillkommit ett fönster i vardera sammanbindningsmuren; deras rutor äro lika breda och deras inre nischöver-täckning är rundbågig. De torde ha tillkommit 1732 och 1767 (räk.).

Slutligen har man ändrat det ända hittills bibehållna romanska södra fönstret till samma format; att detta fönster är det sist tillkomna, röjes både av dess större rutor (se fig. 98) och av losholzens tvärsnitt jämfört med de äldre 3 fönstren. Detta sista fönster insattes tidigast år 1826, att döma av protokoll av 26 febr. 1826.

Skeppets tak är f. n. ett svagt buktat »loft» (fig. 100), väl det, som 1751 byggdes av Hans Lauks och målades av Nils Salin. Målningen är ljusgrå med vita regelbundet återkommande små molntappar. Taket består av längsgående bräder, spikade på undersidan av grova bjälkar, vilkas undersidor bilats för att giva loftet den konvexa formen. Loftet är skyddat mot takdropp genom ett överloft i sadeltaksform med svagt lutande sidor.

Takstolen har tvärs över byggnaden gående basbjälkar (fig. 100). Bland dessa bjälkar såväl som bland sparrar och tvärbjälkar finnas många med inskärningar för infällande av andra bjälkar, tydligen rester av den äldre takstolen, som att döma av inskärningarnas former troligen varit lik den nuvarande, men haft något större mått. Detta förhållande kan förklaras sålunda: de nuvarande sparrarna tangera murens ytterkanter; den vanliga, från medeltiden ärvda tak-

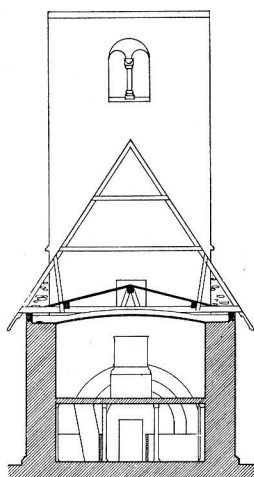
stolsformen låter sparrarna utgå från punkter belägna avsevärt utanför murkanterna, men i jämnhöjd med dessa; så ännu på denna kyrkas kortak (fig. 101). Om samma lutning bibehålles, blir ett tak av den förstnämnda formen givetvis något lägre. Så har skett med Lummelunda långhustak. Dess ursprungliga läge betecknas av stenvägg på tornet (fig. 100), som tillkommit för att giva den mot tornmuren anläggande takdelen en vattentät anslutning.

Delin. J. Österlund.

Fig. 101. Lummelunda. Korets takstol.

Dachstuhl des Chores.

LÅNGHUSETS
INNERTAK.

Tvärektion af långhuset.
Delin. J. Österlund 1912.

Fig. 100. Lummelunda.
Tvärsnitt genom långhuset mot väster.
Querschnitt durch das Langhaus gegen Westen.

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 102. Lummelunda kyrka. Det inre mot väster.
Das Innere der Kirche gegen Westen.

Säkert fanns även före 1750 loft, eftersom det talas om nya trävalv (i motsats mot gamla trävalvet i visitationsprot. 1750). Av stenvälv synas inga spår, utan allting talar för att långhuset ursprungligen varit täckt med ett innertak av trä.

TORNÅGEN. Öppningen mellan långhus och torn, den s. k. tornågen, vidgar sig åt långhuset till genom avtrappning i tre språng.

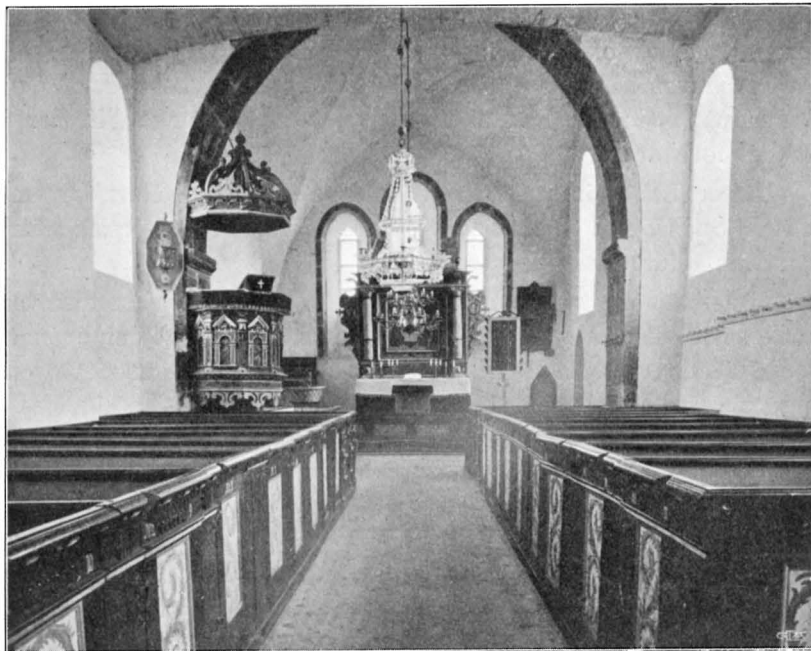

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 103. Lummelunda kyrka. Interiör mot öster.
Das Innere der Kirche gegen Osten.

Tornets tunnvalvda bottenvåning, som 1771 äger mansbänkplatser och kallas »under tornvalvet» eller »klockvalvet», omdöpes i ett protokoll av 1861 till »vapenhuset», ett för Gottland ovanligt begrepp. Orsaken är, att det år 1856 beslutats, att torndörren skall vara ordinarie söndaglig ingång i st. för södra långhusdörren.

KLOCK-
VALVET.

Från »klockvalvet» leder en trappa i södra tornmuren upp till tornets första våning, från vilken en rundbågig öppning leder in på skeppsvinden. Förbindelsen till de högre tornvåningarna förmedlas av stegar. 2:a våningen skiljes från 1:a genom bjälklag, men har tunnvalvt stentak.

TORNVÅNING-
GARNNA.

Ovanför detta ligger klock-kammaren med en rundbågig ljudöppning i varje väderstreck. Öppningarna äro även på insidan rundbåigt övertäckta; uppdelas genom en kolonnett med tärningkapitäl i två smärre, rundbågiga öppningar.

Klockstolarnas tvärbjälkar äro ursprungliga och fästade i ursprungliga hål. — Flera hål för klocksträngar genomborra det övre tunnvalvet. Därav äro endast två försedda med hylsor och

begagnade. Dessa hylsor (de kallas på Gottland sturkar) äro förfärdigade av oxel och insatta 1886—87.

TORNHUVEN. Tornhuven byggdes 1636 av Diunis Lauritzen, som (enl. STRELOW) bodde i Norrlanda och »hafver mange Kircher i Landet forbedret».

Mäster Lauks insatte 1754 (räk.) nya murband. Tornbyggaren Mäster Suderbys i Gothem gav 1786—87 reparationsförslag (räk.), som han utförde 88—89.

Systemet för tornspiran utgöres av 2 grupper sparrar med vardera 4 par diagonalsträvor; dessa stärkas på flera höjder av horisontalbjälkar. Ingen hjärtstock förekommer. Angående huvens ursprungliga utseende är intet känt.

**FÖRBINDELSE-
LEM MELLAN
DET ÄLDRE
LÅNGHUSET O.
DET NYÅRE
KORET.** Långhusets ursprungliga östra hörn ligga c. 1,5 meter väster om koret — här bildar sockeln ett tydligt hörn, och huggen hörnkedja skymtar under nedfallen puts. Tunna murar förbinda de olika byggnadsdelarna. Planen (fig. 97) visar, huru övergången mellan de breda långhusmurarna och de tunna förbindelsemurarna mildrats genom konkavt rundade avbilningar å de förra. Långhuset har på detta sätt blivit försett med en vidgad östlig förlängning, lämplig att mottaga sidoaltaren i hörnen å ömse sidor om triumfbågen.

KOR. En bred, spetsbågig triumfbåge öppnar sig mot koret, som avviker från den övriga kyrkan icke endast genom större skala och spetsbågighet, utan även genom rikare detaljbehandling. Den ovanligt rikt profilerade sockeln (fig. 99 A) stannar vid korets västra hörn, bekläder alltså icke korets västra murdelar.

KORPORTAL. Korportalen (fig. 104) är en perspektivingång, vilkens plan liknar Martebo koringångs och som liksom denna har konturerad flisa med »kappa» och bildkapitäler. Men kapitälraderna äro huggna i kalksten och betydligt grövre utförda än Martebo sandstensreliefer. Bildserien i östra raden börjar med en bebådelseängel, egendomligt nog utan Maria; därpå följer Marias och Elisabeths möte, Jesu födelse (med Josef), de vise människens tillbedjan, varvid Maria och barnet icke vända sig mot dem, utan stirra rakt ut (fig. 105) som orörliga altarbilder.

Västra raden börjar, läst inifrån utåt, med frambärandet i templet. Därpå följer Marie kröning, utförd, icke såsom under slutet av medeltiden (i altarskåp) är vanligt, av Fadern och Sonen, utan av endast en gudomsperson (fig. 106). Slutligen Simson och lejonet.

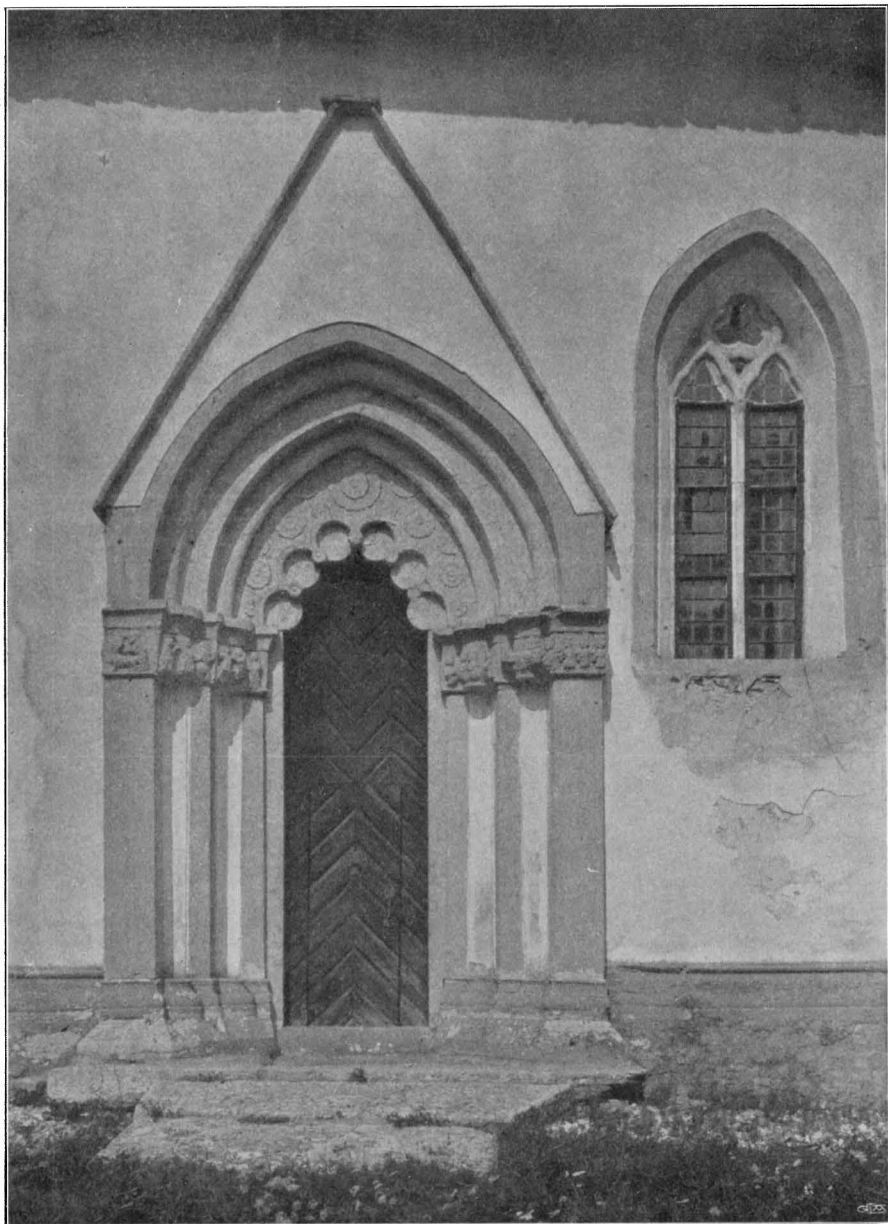

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 104. Lummelunda kyrka. Korportal och korfönster.
Choreingang.

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 105. Lummelunda kyrka. Korportalens östra kapitälband med bebådelse-
ängel, Marias och Elisabets möte, Jesu födelse, de vise männens tillbedjan.
Östliche Kapitellreihe des Choreinganges: Verkündigungengel, Heimsuchung,
Christi Geburt, Anbetung der drei Könige.

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 106. Lummelunda kyrka. Korportalens västra kapitälband med Marie
kröning (t. v.) och Kristusbarnets frambärande i templet (t. h.).
Westliche Kapitellreihe des Choreinganges: Krönung Marias und Darbringung im Tempel.

I senare tid blev också vimpergen bildkrönt, nämligen med en bild av trä, som genom det utskjutande taket skyddats märkvärdigt väl¹. Bilden föreställer den hel. Antonius eremiten med hans attribut: ett svin med en klocka om halsen. Bilden stammar från början av 1500-talet. H. 86,5 cm. (fig. 107, 108). Dörren av 1780—81 har en anmärkningsvärd dörrringsplåt.

Östra muren har tre spetsbågiga fönster, det mellersta högst (fig. 103). Åt söder ett spetsbågigt fönster med ursprungligt masverk av kalksten (fig. 104).

Av korets innerväggar har den norra ett rektangulärt väggskap, vartill tre trappsteg leda (fig. 111 och 124). Skåpets H. 150 cm. B. 100 cm. Mitt emot detta på södra väggen en spetsbågig sittnisch. I östra muren är under mittfönstret en rektangulär förvaringsnisch. Nära sydöstra hörnet en högrakspetsig piscin-nisch, infattad av kalkstenshällar. Uttömningsbassinen bildar ett fyrpass (fig. 109).

Korets östra golvdal är, som vanligt i gottländska kyrkor något högre än den västra och belagd med kalkstenshällar.

ANTONIUSBILD
PÅ VIMPERGEN.

KORETS INRE.
VÄGGSKÅP.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 107. Lummelunda kyrka Den
hel. Antonius. Trä.

S. Antonius. Holz. Anfang des 16. Jhts.

¹ Bilden är numera nedtagen och uppställd i korets sittnisch.

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 108. Lummelunda kyrka. Den hel. Antonius, detalj av fig. 107.

Vgl. Fig. 107.

KORVALV. Valvet, ett kryssvalv utan ribbor, är slaget av kalkstensflis med raka, svagt stigande hjässlinjer och buktiga diagonaler. Då valvets översida till största delen är täckt av tjockt bruk, är det omöjligt att med säkerhet iakttaga kalkstensflisens läggning, men

det tyckes, som om fogar funnes i såväl diagonaler som hjässlinjer, och att valvet alltså är ett slags 8-sidigt tält-valv, en kupolartad bildning.

Takstolen (fig. 101) härstammar till stor del från 1621. Detta år uppsattes 5 par »spärr» på sånghuset (räk.).

Sakristian är byggd utan förband med koret. Härvid har man — troligen för att korets breda sockel icke skulle synas inne i sakristian, ovanför denna sockel genom påmurning förtjockat korväggen med samma bredd som sockelns. Taket är av bräder, vilande på synliga bjälkar. Vinden, förvaringsrum för utmönstrade bänkdelar m. m., är tillgänglig genom en yttre gavellucka. Sakristian är tydligen byggd i nyare tid. Förekommer i räkenskaperna tidigast år 1739, då det talas om bräder på taket till en ny »sacrestiga». Sakristian har förbindelse med koret genom en dörr, vars huggna, rundbågiga omfattning ligger i korväggens inre liv. Dörren av furu är målad i samma masurfärg som kyrkans bänkar, men har under denna en tunn, ljus gulockra. Två små, rektangulära fönster i V. och Ö. ha enkla järngaller, anskaffade år 1862.

Av beskrivningen framgår, att kyrkans nuvarande utseende tillkommit sålunda. Den äldre delen — torn och långhus — har ursprungligen haft ett därtill proportionerat, smalare kor. Detta revs tillika med långhusets hela östgavel. Ungefär 1½ meter öster därom uppfördes ett nytt större kor, som provisoriskt förbands med den gamla kyrkan så, som å s. 104 är skildrat. Provisoriskt — ty korets socklar sluta vid dess västra hörn, antydande avsikten att här låta ett brett långhus i framtiden taga vid.

Åldersförhållandet kyrkans delar emellan är alltså klart. Angående den absoluta dateringen finnas inga dokumentariska källor.

STRELOW har, såsom ovan s. 65 angående Martebo kyrka citerats, uppgiften 1139, som icke understödes av något faktum i byggnaden själv. BRUNIUS accepterar ett årtal i den bekanta medeltida för-

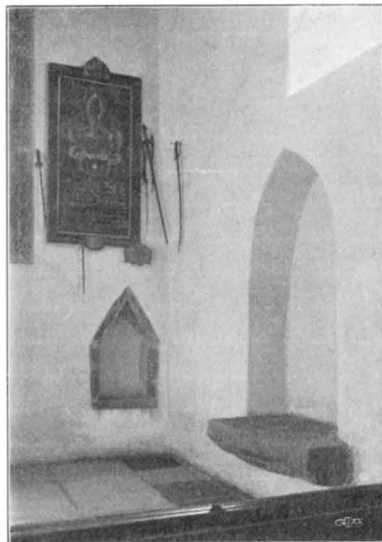

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 109. Lummelunda kyrka. Korets sydöstra hörn.

Südöstliche Ecke des Chores.

TAKSTOL.

SAKRISTIAN.

TIDSFÖRHÅLLANDE MELLAN KYRKANS HUVUDDelar.

teckningen över Gottlandskyrkor, 1296, och låter det gälla för torn och skepp, men icke för koret, som han för till omkr. 1400. För dessa dateringar anför han intet skäl.

**TORNETS OCH
LÅNGHUSETS
DATERING.**

Den enkla, äldre delen av kyrkan är i själva verket ytterst svår att tidsbestämma. Ålderdomlig (före c. 1230) är långhusets valv-löshet, under det att färgväxlingen i skeppsportalens omfattning liksom den för Martebo påpekade tegelomfattningen i torngluggarna återfinnes under perioden 1250—80 (allt enligt ROOSVAL KIRCHEN, s. 146, 147). Troligen tillhör Lummelunda äldre del alltså, liksom Martebo, tiden något före 1200-talets mitt.

**KORETS DATE-
RING.**

Korets datering framgår av det faktum, att dess portal utgör en naiv efterbildning av motiv i Martebo kyrkas portaler. Av detta skäl har koret av ROOSVAL förts till omkr. 1340. För denna sena tid talar överensstämmelsen med ornamentiken i den yngsta gruppen av gottländska, gotiska landskyrkor med den s. k. mästern EGYPTICUS' portaler. De stora rosetter, som pryda Lummelundaportalens gavelfält, återfinnas i Lye korportals tympanon (ROOSVAL: omkr. 1331), i Norrlanda långhusportaler utmed posterna (ROOSVAL: omkr. 1341). Altarväggens tre fönster är ävenledes en i Egyptianus-gruppen vanlig anordning, som dock är vanlig även under äldre tid.

UPPVÄRMNING.

Kyrkan uppvärms av 3 portativa fotogenkaminer.

Inredning och lösa inventarier.

ALTARE.

Altaret (H. 116 cm. B. 237, Dj. 142 cm.) hör, som vanligt på Gottland, till kyrkans fasta och ursprungliga inredning; de huggna främre hörnkedjorna äro fria från puts. En nisch å främre sidan är tilltäppt med sten. En bakre nisch har korgolvet till botten och altarskivan till tak. Den väldiga, hålkälade altarplattan är 18 cm. tjock och märkt med kors.

**ALTARUPP-
SATS.**

På altarplattan står en uppsats av målat trä, vars övervåning (fig. 110) nedflyttats bakom altaret. Underpartiet synligt å fig. 103 o. 111. Huvudfärger grått och brunrött. Tavlan föreställer nattvarden. Inskriften under denna citerar på danska 1 Corinth. 11 »Men huert menniske skal prøffue —» etc. — samt namnen »H: Johan Bahr Sogne Prest» och »Levis Lunebjerg, Domer och kirckeverges», »Niels kinder, kirckewerge». Överpartiets tavla framställer uppståndelsen. Å entablementet »ANNO 1663», enl. räk. datum för målningen. År 1660 anskaffades altartavlan (rök.). Målningen renoverades av Nils Salin 1751 (total H. ngt över 360 cm., total B. 357 cm.).

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 110. Lummelunda kyrka. Altaruppsatsens övre, nu undanflyttade del. Oberer Teil des Altaraufsatzes.

Skriftestolen, (H. 100 cm.) gråblå med landskapsmålning i SKRIFTESTOL. spegeln. Med modern röd klädsel (fig. 111).

Altarskranket eller »disken» (fig. 111) är c. 80 cm. hög. ALTARRING. Den byggdes år 1725 (räk.). Målad i masur med speglar i vitt, varå akantus i gråblått och rött; listverk i blått, rött och vitt. På masurmålningen »A. d 1750». Samma färgskala genomgår kyrkans alla bänkar. Detta år, 1750, målas nämligen disk, »chor» (= korbänk), skriftstol och funt, främsta mansbänken och sakristidörren. Vid målningsreoveringar i senare tid har man sökt bibehålla den gamla färgskalan.

Predikstol med himmel, mot triumfbågens norra vederlag, i PREDIKSTOL. rik arkitektonisk indelning, målad i svart, rött, blått, grönt, silver och guld. Korgens underrede, en tapp stödd av platta konsoler, är nu helt dold av kringbyggda bänkar. Det är troligt, att den ursprungligen varit mera fri (fig. 102, 103).

På korgens fyra fyllningar äro evangelisterna målade, på trappans fyllningar Kristus — från vars mun utgå orden »Ite et predicate evangelium» — och Moses med lagens tavlor; under de sistnämnda fyllningarna en fris med lekande putti i rankor. Emellertid är trappan numera icke i sitt ursprungliga skick. På sakristivinden förvaras stommen till trappans dörr med det skurna årtalet, ANNO 1664, på frontonen.

En dörr i den nuvarande korbänken och en lös fyllning, förvarad å sakristivinden, erinra genom sin bruna och gråblå marmo-

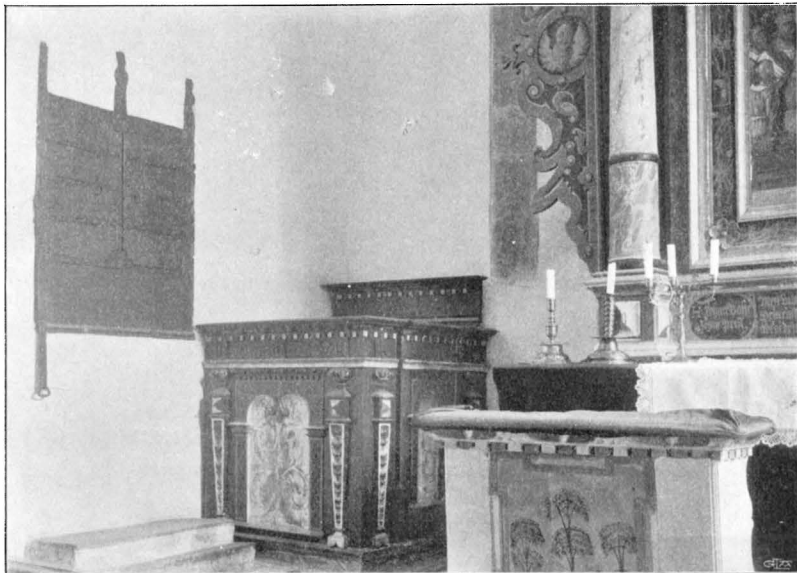

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 111. Lummelunda kyrka. Korets nordöstra hörn med väggschåp,
biskopsbänk, altare och skriftestol.
Nordöstliche Ecke des Chores mit Wandschrank, Bischofsgestühl,
Altar und Confiteorstuhl.

ring om predikstolstrappans och dess dörrs målning. De tillhöra också (såsom f. ö. av beskrivningen av 1830 framgår) predikstolsdörren. Den lösa fyllningen visar en bild av den gode herden med denna inskrift: »Jagh är then gode Herden och kenne myn fåår och myne kenne migh och jag låter mitt lijff för fåren». Den andra dörren en framställning av ett knäböjande barn, klätt i en mässhakeliknande kappa, hållande en röd bok i ena handen och höjande med den andra en kronprydd ring. Inskriften är översmetad och oläslig; enligt beskrivning 1830 har den följande lydelse: »Himmel och jord skola förgås men mina ord skola icke förgås.»

Denna predikstolsdörr var 1830 ännu bevarad på sin plats. Predikstolens målning renoverades 1751 av Nils Salin. — En äldre predikstol fanns förut: 1624 omtalas nämligen predikstolens och choret's målning.

Vid sidan av predikstolen en timglastavla lik den i Martebo, ehuru målad ljusst blågrå. H. 112 cm., B. 48 cm.

SÅNGKORBÄN-
KARNA ELLER
»CHORET».

I 1848 års protokoll talas om sångkorbänkarnas framflyttning i höjd med kvinnsbänkarna och funtens undanflyttande. Troligen var det då som predikstolstrappan spolierades och korbänken i huvudsak

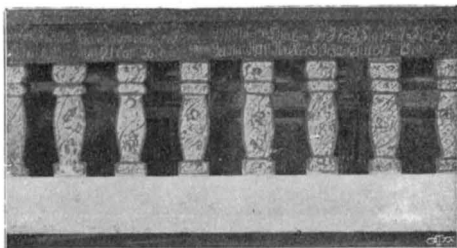
fick sin nuvarande gestalt. Funten stod 1830 vid predikstolen (beskr. 1830); »choret» (d. v. s. korbänken för sångarne) nämnes redan 1628, då det målas tillika med funten. Nytt »kor» gjordes 1725 och målades 1750 av Salin. Större delen av det nuvarande består av detta 1750 års kor (fig. 102).

Bänk i övre koret, nu kallad biskopsbänk, i beskr. 1830 kallad prästbänk, ett rikt arbete från 1600-talets mitt (fig. 111). BISKOPSBÄNK.

Bänksidorna äro så höga, att den däri sittande ser prästen på predikstolen, men icke församlingen. (H. 141 cm., med det uppstående ryggstycket 172 cm.)

Speglarnas akantus nästan bortplånad; den synes vara målåd med kalkfärg, under det att det övriga målats med olja och i senare tid förnyats.

»Gossarnes bänk» (fig. 112). Inom sånghuset ytterligare ensärskild, enkel, öppen bänk, anlagd framför främsta mansbänken och förbyggd med ett öppet skrank (H. 89 cm.) i stället för skärm. Det är den i rä-kenskaperna s. k. »skrankbänken för gossarne», d. v. s. den manliga nattvards-ungdomen. Balustrarna äro

GOSSARNES
BÄNK.

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 112. Lummelunda kyrka.
Gossarnes bänk.
Gestühl der Knaben.

marmorerade i rött och vitt. En inskrift i vitt på svart citerar Math. 21,16, Ps. 119,9 och 71,5. Bänken byggdes 1787—88 av en husbonde i socknen. Vid skrankbänken är en enkel nummer-tavla fastgjord. Vit ram med enkel gul och blå ornering.

Bänk-kvarteren äro sammansatta av bänkrum med något olika skulpterad ornering, vilka dock slutligen genom likartad målning förenats till enheter. BÄNKKVARTER.

Rikast äro nr 1 och 2 på mans- och kvinnosidan, vilkas arkitektoniska indelning rätt mycket överensstämmer med predikstolens, ehuru de icke äga dennas ålderdomliga sling-beslagsornament. De härstamma alltså troligen från tiden omkr. 1670.

Härtill ha sedermera kommit andra, något enklare bänkrum, nämligen manssidans nr 3—11 och kvinnosidans 9—13, vilka emellertid genom sammanhängande entablement bemöda sig att giva ett enhetligt intryck; deras }-formade gångjärn äro lika med 8—131689. *Sveriges kyrkor. Gottland I.*

Foto. J. Roosval. 1913.

Fig. 113. Lummelunda kyrka. Bänkgavel och dörr.
Detail des Gestühls, um 1670.

de rika bänkarnas. Kvinnosidans 9—13 äro möjligen de i räkenskaperna år 1687 nämnda. Omkring 1751 synes bänkanordningen i stort sett varit färdig. Vid bänkindelningen 1744 existerade nämligen till utdelning 11 mansbänkar och 9 kvinnobänkar. År 1751 funnos dessutom enl. räk. 7 fattigbänkar. Detta år målades också enligt inskrift kvinnosidans främsta bänk och 1750 manssidans främsta bänk jämte disken, sakristidörren, funten, pallen (räk.), i samma masurfärg, som genomgår hela kyrkans bänkinredning.

År 1848 äro bänkrummen ytterligare kompletterade. Då talas om målning av de nya bänkarna i likhet med de gamla.

ENSKILD BÄNK.

Väster om långhusportalen finnes dessutom en låsbar, sluten bänk, målad i glad, ljus marmorering (grågrönt på vitt), med röda och blå lister. Dörrfyllningen är starkt framspringande med mångprofilerad ram. Bänken byggdes omkring år 1737 av en häradshövding Fries och hans maka f. Clerck, såsom »en qvinsbänk på manssidan» (uppgift i protok. 23 jan. 1777).

Fordom funnos bänkar under tornvalvet. Dessa beslöt man 1856 förkorta för att få gång i valvet, då torndörren skulle hållas öppen. 1861 beslöt man att borttaga dem. De funnos redan 1771 sedan länge såsom mansbänkar (prot.).

Läktaren, som döljer större delen av bågöppningen mellan skepp och torn, beslöts 1857 och av följande anledning. Man hade bildat en sångförening i socknen under två »directeurer», en löjtnant och skolläraren. Denna nymodiga organisation hade redan hunnit göra korkarlarna onödiga, ehuru nya sådana valts 1848. Dock heter det 1856, att sången skall tillsvidare organiseras efter den gamla metoden tills »den s. k. lectarn» blir färdig. Den påbörjades 1857 (fig. 102). I början avsedd uteslutande för sångare rymmer läktaren efter 1873 en orgel. Detta år skänktes ett »orgelmelodium».

Dopfunt av kalksten, enkel bägareform, utan tömningshål. Troligen från medeltidens slut. (H. 95,5 cm. B. 77 cm.) Sockelsten icke anträffad. Målad i blå och röd grov marmorering, troligen från 1700-talet. Hit hör ett enkelt trälock med masurmålning, nu förvarat bakom altaret. Funtens plats är nu intill korbänken bredvid predikstolen (fig. 102).

Åren 1628 och 1750 blev funten målad, båda gångerna i samband med korets träinredning, vadan den alltså åtminstone från 1628 haft sin plats här. Ännu år 1830 stod den bredvid predikstolen (beskr. 1830), 1848 flyttas den till Elfecronska graven, d. v. s. inom altarskranket. År 1892 påpekar visitorator, att funten bör borttagas ifrån sin olämpliga plats inom altarskranket. Nu står den åter bredvid predikstolen.

I funten ett dopfat av mässing om 60 cm:s bredd, med rikt pressad dekorening: i mitten det romerska (tyska kejsar-)rikets vapen, däromkring en bokstavsrad (minuskler), som icke giver någon mening, på brättet

DOPFAT.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 114. Lummelunda kyrka. Dopfat av mässing.
Messingenes Taufbecken, ursprünglich profaner
Gegenstand, Nürnberger Arbeit a. d. 16. Jht.

löpande hjortar och hundar (fig. 114). Intet av detta tyder på ett kyrkligt ändamål. Föremålet torde ursprungligen varit ett skåde-fat av det slag, som både för kyrkligt och världsligt bruk tillverkades i Nürnberg på 1500- och 1600-talen och därifrån vida utbreddes. Ett mässingsbäcken med liknande vapenörn har funnits i Lunds domkyrka (teckn. i K. B.). Ett med samma hjortfris i Gjerdrum kyrka i Norge. (Jfr HARRY FETT, Norges Kirker i Middelalderen, fig. 406).

Hål på dopfatets brätte visar också, att det varit använt som hängande dekoration. Det torde ha varit i världsligt bruk mer än 100 år, innan det kom till kyrkan. Det skänktes nämligen dit i slutet av 1600-talet av jungfru Margaretha Neumanns.

DOPSKÅL. Som dopskål (för bruk i hemmen?) torde även ha använts ett kärl av cylindrisk form med flatt brätte, mera erinrande om en hattform, ett ytterst enkelt arbete i mässing med inskrift: »Skänkt af Per Johanson Lundbiers Ock Cattarina Jacobs Dotter Til Lumelunda Kyrka år 1804.» H. 16 cm. Nu i Gottlands Fornsal. Dep. nr C. 194. F. n. begagnas som dopskål ett nickelfat.

NATTVARDSKÄRL. Kalk av förgylld koppar med senare tillkommen skål av tenn (fig. 115, 116). Den 6-pass-konturerade foten är ornerad i 3 fält med S. Karins (Katarinas av Alexandria), S. Helenas och S. Doro-teas figurer i gravyr på streckad botten. I de övriga 3 fälten ett tistelblad och två knoppar. Samma orneringssätt, figurstil och ornamentblad som i Martebo ciborium (fig. 84—85). Troligen gottländskt arbete från 1400-talet. H. 17,5 cm. B. 14,5 cm. Nu i Gottlands forn-sal, Dep. nr C. 191.

Kalk av förgyllt silver (fig. 117). På foten nitat ett krucifix, oförgyllt liksom de kvinnliga maskernas ansikten på noden och bladmönstret å skaftet. Inskr. i botten: Gjord Till LUMMELUNDS Kyrka åhr 1766. Stämplor i botten: W, Q(?)TG, ett in-graverat B och åldermansranka. Kalk och disk (d. v. s. paten) »göras större» år 1766 enl. räkenskaperna. H. 24,8 cm. B. (fotens) 15 cm.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 115. Lummelunda kyrka.
Kalk av förgylld koppar
(1400-talet); skålen av tenn.
Mittelalterlicher Kelch aus ver-
goldetem Kupfer mit Cuppa aus
Zinn (neueren Datums).

Till kalken hörande paten av förgyllt silver; på brättet fyra kors, oförgyllda. Tillverkad 1766 (se ovan). Stämplor som på kalken, dessutom kontrollstämpel.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 116. Fot till kalken fig. 115.

Fuss des Kelches Abb. 115. mit gravierten Darstellungen, wahrscheinl. gotländische Arbeit a. d. 15. Jht.

Kalk och paten förvaras i ett originalfodral av trä, klätt på yttersidan med masurfärgat, guldpresat skinn och inuti med rött sämskskinn. Tillverkat 1767 (räk.).

Kalk med paten av tenn. Å kalkens undersida ristat: Lummelunds Kijrkja Åhr 1766 af S. P. L. (?) Fries. H. 15 cm. Nu i Gottlands fornsal, dep. nr C. 192. Å patenen ristat L. K. 1766. B. 9 cm. Nu i Gottlands fornsal, dep. nr C. 193.

Sockenbudstyg av silver (fig. 117). Den inuti förgyllda kalken bär inskriften: Lummelunds Kyrka 1797 och stämplarna **ILB** **W** O2. H. 14 m. B. 7½ cm. Enl. räkn. köpt 1797 av Guldsmeden Johan Lindbom i Visby. Kontrollstämpeln anger 1796 som tillverkningsår. Patenen har samma inskrift och stämplarna. Till sockenbudstyget hör fodral, liknande det nyss för stora silverkalken beskrivna.

Mässingskrona (fig. 118) hängande i triumfbågen på röda Ljusredskap. länkar med omålade träkulor. Krönfiguren är en Jupiter med åskvigg, ridande på örnen. Inskrift å klotet: JYRGEN. GIERLACH. CHRISTOPHER. NIYMAN. BRITA. KNUTS. DOTTER.

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 117. Lummelunda kyrka. Kalk och sockenbudstyg.
Silberne Kelche, 18. Jht.

NEYMANS. ELISABET. CHRISTOPHERS. DOTTER. NEYMAN. 1661. En av nedre kransens armar hoplödd på mitten. H. omkring 105 cm.

Glaskrona, hängande mitt i skeppet. Inskr. å nedersta mäsingsplåten: Skänt (sic!) år 1855 af Barbara Maria Pehrs Dotter Enka efter H. Hansson Roshage i Stenkyrka. H. omkring 90 cm. (synlig å fig. 102, 103).

Ett par mäsingsstakar med vridna skaft och drivna frukter och blomster på brätten och fot. 1600-talets slut. (Finnes icke i inv. 1680, icke 1682). H. 26 cm. (fig. 119 A).

Ett par stakar av malm med 6-kantig fot, med gjutna, skurna och graverade ornament; börj. av 1700-talet. H. 25,5 cm. (fig. 119 B).

Ett par trearmade stakar av malm och mässing. H. 30,5 cm.

TEXTILIER. Två håvar klädda med röd sammet och silveraloner från omkring 1830 (beskr. av 1830 i visit. boken). 1911 upphör håvgången och anskaffas ett mäsingsbäcken.

Altaret är helt klätt med rött kläde samt vit duk. Denna färg har tradition på Gottland och omtalas ofta i äldre inventarier, tidigast 1680. Därjämte brukar svart klädsel finnas.

1759 anskaffades en mässhake av röd sammetsplysch med äkta silverspetsar och silverspänne (räk.). Spännet torde vara det-

Foto. J. Roosval 1913.

Fig. 118. Lummelunda kyrka. Mässingskrona.
Messingene Krone. 17. Jht.

samma, som ännu finnes (fig. 120), ehuru oanvänt. Det består av två bladformade halvor, garnerade med löv och rocailleornament, samt med en pålödd dekoration i hög relief à jour, vari en putto med båge riktad mot en orm. L. (båda halvorna hopsatta) 10,8 cm., H. 4,9 cm. Det är icke stämplat eller eljest betecknat.

Året 1799—1800 anskaffades ett svart kamelgarnsbälte till skruden och, av guldsmeden Söderberg, ett silverspänne till gördeln. Det enkla spännet har formen ungefär av ett modernt

MÄSSHAKESPÄNNE.

GÖRDELSPÄNNE.

GRAVSTENAR.

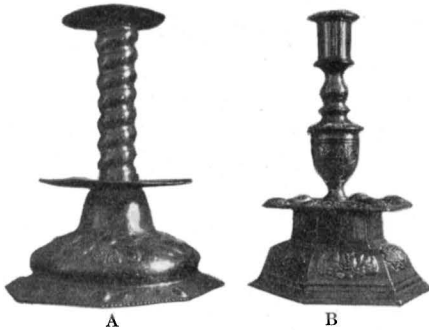

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 119. Lummelunda kyrka. Mässingsstakar.
Messingene Leuchter.

slejfspännen. Det är märkt »L. K. 1799» (graverat) samt med stämpeln **MS** och kontroll. L. 5,2 cm. H. 4,6 cm. Gördebandets L. 110 cm., B. 3,5 cm.

Bland äldre gravminnen märkas två sannolikt medeltida, korspryddahärlar, en utanför skeppsportalen, en utanför torndörren (fig. 121).

Enl. LEMKE s. 121 fanns i koret en gravsten över den 1663 avlidne Christoffer Neumann, ägare till Lummelunds dåvarande masugn och stångjärnshammare. Den har nu icke återfunnits.

Ett yngre, för gottländska kyrkor ovanligt gravminne är en vapentavla, upphängd i koret (se fig. 109). Inom en träram i rött och blått är på svart plåt målat släkten Elferonas vapen, med inskrift i vitt angående överste Jean Elferona (med fri plats för dödsåret) och hans son styckjunkaren Gustaf Adolf Elferona † 1785. H. 159 cm. Invid skölden hänger en likkistplåt av bly (styckjunkarens) samt följande sidogevär: Värja fastrostad i läderbaljan med fäste av förgylld brun metall med rococoornament. Kavlen lindad med ståltråd. Sorgfloret

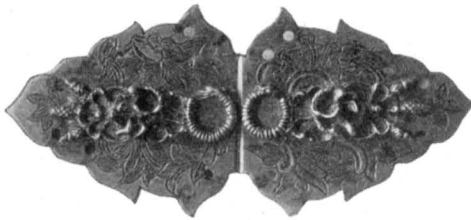
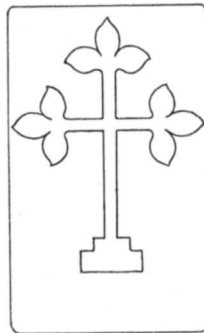
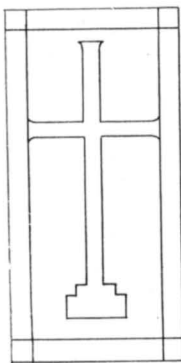
BEGRAVNINGS-
VAPEN.

Foto. H. & H. Johanson, Visby.

Fig. 120. Lummelunda kyrka.
Mässhakespännen av silver från 1759.
Silberne Schnalle für das Messgewand von 1759.

Delin. J. Österlund. 3

Fig. 121. Lummelunda kyrka.
Gravstenar.
Grabsteine.

hänger ännu vid fästet. Värjan med baljan: 109 cm. Barnvärja med fäste av försilvrade metall, kavlen lindad med ståltråd och försilvrade mässingsband.

Klingspetsen avbruten. L. 67 cm. Därtill hörande balja av pergament. L. 52 cm. Sabel med krokig klinga med bygel och parerstång av mässing, kavlen av trä virad med mässings-tråd. L. 95 cm.

Två kungaporträtt, oljemålade bröstbilder inom på duken målade ovaler, i svarta, profilerade och förkropppade ramar, nämligen Karl

XII:s (H. med ram 100 cm. B. 82 cm.), och Gustaf II Adolfs (H. med ram 102 cm. B. 88 cm.). Båda från början av 1700-talet (fig. 122). Det senare porträttet återgår på ett original, tillhörande den grupp Gustaf-Adolfs porträtt, till vilket även Elbfass' tavla i Hölö kyrka hör. (Jfr WETTERGREN i Strängnässtudier I, s. 229.) Karl XII:s-porträttet överensstämmer tämligen med David von Kraffts Karl XII:s-typ av 1707 (jfr HARR, David von Krafft, s. 84), men avviker bl. a. genom klädseln med bröstharnesk.

De två porträtt, som i 1680 års inv. sägas vara skänkta av jungfru Neuman, äro icke mer tillfinnandes. De funnos ännu vid 1861 års visitation och förmodades framställa den ovannämnda Christoffer Neumann och hans hustru.

Minnestavla, graverad av Ambr. Hedengrahn över »Dhe förnämsta Dygders Samthal» etc. vid Karl XI:s begravning 1697, i svart ram med hopplister; Gustaf III:s tal 21 aug. 1772 i röd och blå ram, Karl XIII:s tal 2 maj 1810 i ram i svart och guld.

Dessa hänga snygga och väl underhållna i sakristian. I dåligt tillstånd befinner sig däremot en bakom altaret förvarad Hedengrahns tavla: »Fröjdeckvåde vid jubelfesten 1693», i svart ram med hopplister.

På kyrkogårdens norra mur ligger, sorgligt utsatt för väder och

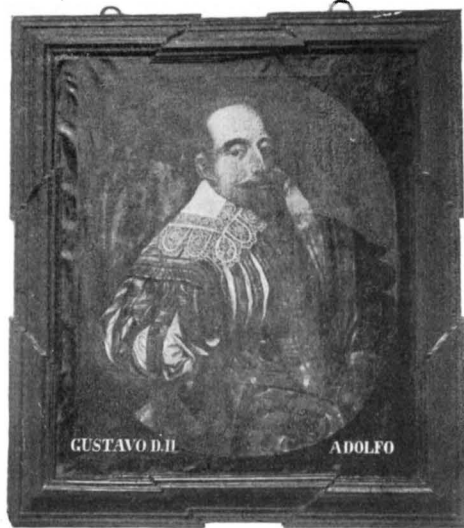

Foto. J. Roosval 1912.

Fig. 122. Lummelunda kyrka.
Porträtt av Gustaf II Adolf.
Portrait Gustaf II. Adolfs.

KUNGAPOR-
TRÄTT.

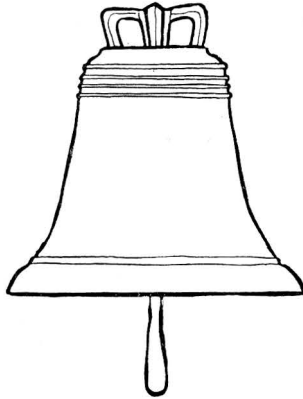
MINNESTAVLA
M. M.

LICKBÅR. vind, en svartmålad likbår med skulpterade fötter i barock-stil. Snidad inskrift i upphöjda bokstäver ur JOBS 16, 22 och PS 90, 12. Nu finnes i Lummelunda en likvagn i boden, men ännu för en mansålder sedan var det bruk att bära liket på bår. L. 209 cm. H. 54 cm. B. 79 cm.

En skampall förvaras i sakristian.

KLOCKOR. Stora klockan (fig. 123) (H. m. ring 95 cm. Vid 94 cm.) är av medeltida typ, utan inskrifter.

Lilla klockan (Vidd 53 cm., H. med ringen c. 63 cm.) sirad med rankor och akantusblad och Drottning Christinas huvud i relief, halvprofil. Inskrift: GLORIA IN EXELSIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBUS ANNO 1652. H. CRISTOFFER. NEYMAN H. BRITA NEYMANS. KNUTSDOTER. HOLMIA SUECORUM ME FUNDEBAT GERD (MEYER) ANNO (1)6(52). Skriften är starkt utplånad (parenteserna äro kompletteringar ur inv. 1830).

Delin. J. Roosval.

Fig. 123. Lummelunda kyrka. Stora klockan.
Die grosse Glocke. Mittelalter.

Sammanfattning av Lummelunda kyrkas konsthistoria.

1. En liten, flattäckt, romansk kyrka med västtorn och mindre kor, antagligen med absis. Av denna kyrka återstå ännu torn och långhus med enkla, rundbågiga portaler och skråkantad sockel. Mitten av 1200-talet

2. Det romanska koret ersättes av ett större, gotiskt med rak avslutning i öster och täckt av ett ribblöst kryssvalv. Rikt skulpterad korportal. Omkring 1340.

3. Till korets norra sida fogas en sakristia. Nattvardskärl i förgylld koppar, dopfont av sten. 1400-talet.

4. Ny tornspira 1636. Senast vid detta skede flvtas funten till närhet av korbänken.

5. Nytt fyrkantigt fönster i långhuset. Inredning med bänkar, altartavla, predikstol. Krona, stakar och dopfat av mässing. 1600-talets senare hälft.

6. Nytt loft över långhuset 1751, då det även målas. Två nya fönster i långhuset. Bänkförrådet kompletteras bl. a. med en gossebänk. Ljusredskap. Sockenmagasin uppföres på kyrkogården. 1700-talet.

7. Kyrkogårdsplanket ersättes av mur (1833). Läktare, orgel nyanskaffas. 1850—70-talen.

Résumé.

In der Mitte des 13. Jhts wurde hier eine kleine steinerne Kirche gebaut, deren (westlicher) Turm und ungewölbtes Langhaus noch existieren. Die zwei Portale sind rundbogig und ganz einfach. Die doppel-rundbogigen Schallöcher sind durch Zwergsäulen mit Würfelkapitellen geteilt. Die ursprünglichen Fenster im Langhause sind durch viereckige, grosse Fenster a. d. 17., 18. und 19. Jht. ersetzt worden. Die Kirche hatte sicherlich ursprünglich einen schmälere Chor mit Apsis und ähnelte also in mehreren Beziehungen der ältesten Periode Martebos.

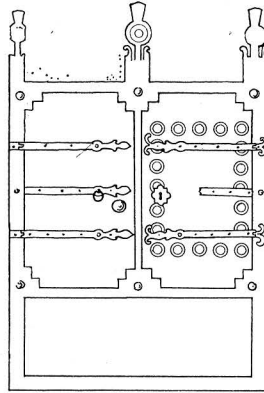
Ein neuer, quadratischer, kreuzgewölbter Chor wurde im Anfang des 14. Jhts gebaut. Sein Portal zeichnet sich durch reiche, obgleich roh ausgeführte ikonische Kapitellreihen aus. Das ganze erscheint als eine minderwertige Nachbildung der gotischen Portale in Martebo (vgl. s. 95).

Bezeichnend für die einfachere Arbeitsweise des Lummelunda-Portales ist auch das für die Kapitelle gewählte Material, Kalkstein (Sandstein, in dem eine sehr feine Nuancierung möglich ist, ist nämlich sonst das gewöhnliche Material der gotischen Portalskulpturen, z. B. in Martebo). Der Chorbau gehört in die Zeit der entwickelten Gotik der Insel Gotland, d. h. in die erste Hälfte des 14. Jhts.

Aus dem Mittelalter stammt nur noch ein gotischer Kelchfuss aus vergoldetem Kupfer (Abb. 115, 116), ein Taufstein (Abb. 102), wahrscheinlich a. d. 15. Jht., eine hölzerne Statuette des hl. Antonius Eremita a. d. Anfang des 16. Jhts (Abb. 107, 108) und eine Glocke (Abb. 123).

In neuerer Zeit — hauptsächlich Ende des 17. Jhts — ist das Innere möbliert worden (Vgl. Abb. 102, 103, 110, 111, 113). Ende des 18. Jhts ist ein »Knabenstuhl« hinzugekommen. Er steht als der vorderste in der südlichen (d. h. der männlichen) Reihe. Das Aufkommen dieses neuen Kirchenmöbels ist in Zusammenhang zu setzen mit der Neueinführung der Konfirmation in der schwedischen protestantischen Kirche, die erst Ende des 18. Jhts vor sich ging.

Von sonstigen Gegenständen ist zu bemerken: ein Nürnberger messingenes Becken a. d. 16. Jht. (Abb. 114), eine silberne Messgewandschnalle von 1759 (Abb. 120), ein Portrait Gustaf II. Adolfs (Abb. 122).

Delin. J. Österlund 1912.

Fig. 124. Lummelunda kyrka.
Vägskåp i korets norra mur.
Wandschrank in der nördlichen
Mauer des Chores.

TRYCKFEL.

Sid. 42, 18:e raden uppfån står VHLUÖ skall vara VFLUÖ
» 89, 17:e » nedifrån » VOLCÖH(ÖH) skall vara VOICÖH(ÖH)

Av

SVERIGES KYRKOR

föreligga nu:

- UPPLAND. Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag*, mellersta delen. Pris 6: 60.
- UPPLAND. Band II, h. 1. *Häverö och Väddö skeppslag*. Pris: 4: 40.
- UPPLAND. Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Distr. af Akad. Bokh. Uppsala.
- UPPLAND. Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Pris : —
- GOTTLAND. Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde) Pris 4 kr.
- VÄSTERGÖTLAND. Band I, h. 1. *Källands härad*, norra delen. Pris 5: 40.
- VÄSTERGÖTLAND. Band I, h. 2. *Källands härad*, sydöstra delen. Pris 4: 50.
- STOCKHOLMS KYRKOR. Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris: 4: 50.
- STOCKHOLMS KYRKOR. Band. III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Pris —:
- DALARNE. Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
- DALARNE. Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12: —.

Utdrag ur recensioner:

Arbetet är, kan man säga ett led i det väldiga verk som påbörjades af Arthur Hazelius.
August Brunius i Svenska Dagbl.

Det stora företaget är att anse som en allmän nationell kulturangelägenhet af vidtomfattande betydelse.
Axel L. Romdahl i Göteborg. Handelstidn.

Då man ser i det nyss utkomna häftet, Band I, häft 1. Kyrkor i Leksands och Gagnefs tingslag, där namnet Gerda Boëthius, som bearbetat texten, ger en ton av gammal dalaodling, förstår man, att redan detta häfte betyder ett ganska djupt spadtåg i det konstnärliga och historiska kulturarbete, som nu utgör en så väsentlig faktor för vinnandet av den nationella och grundliga svenska kultur vi längta efter.

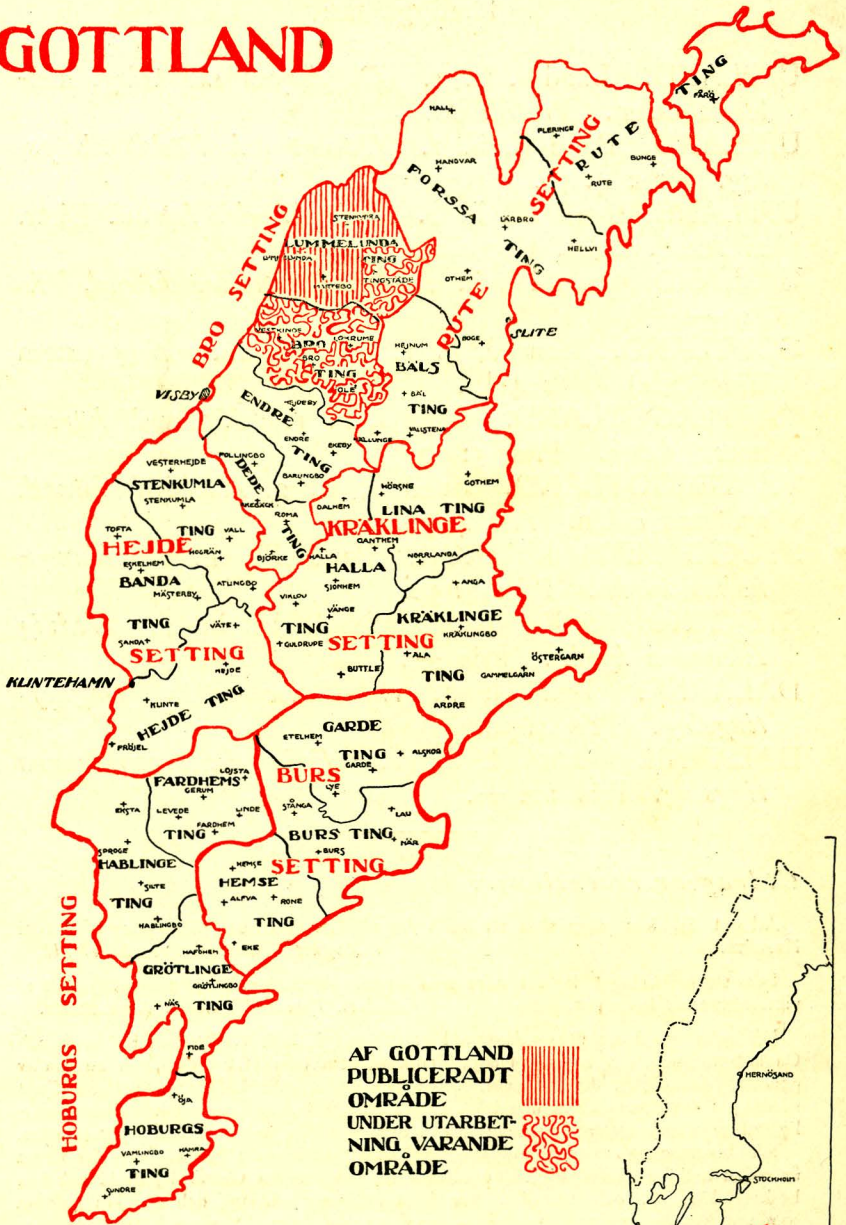
Ett inventarium är det roligaste jag vet att läsa» sade till mig den för några år sedan avlidne chefen för Nationalmuseum, intendenten Gustaf Upmark, och han beskrev kärnfullt och vältaligt, hur lifvet rörde sig omkring och emellan raderna som uppräknade de gamla silfverstänkorna och ekskåpen. Samma känsla har man, då man läser denna bok.
Carl G. Laurin i St. D.

Ett betydelsefullt arbete och en viktig insats i svenska kyrkans gärning just nu har tagit sin början i och med utgifvandet af det stora verket »Sveriges kyrkor».
Svensk Kyrkotidn.

Sådant det första häftet öfver Sveriges kyrkor i konsthistoriskt inventarium nu föreligger, är det ett ämne till både stolthet och tacksamhet ur såväl kyrklig som nationell synpunkt.
Ny tidn. f. kyrka och skola.

SVERIGES KYRKOR

GOTTLAND

BAND I. HÄFTE I.

